

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E

HOU'EIKIM MIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	31
'AHO	T site, 25 'Okatopa 2016

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI M MIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Tu'ivakan

'Eiki Fakaafonganga N pele, Vahefonua Tongatapu

Hou'eiki Minisit Kapineta

'Eiki Pal mia

'Eiki Tokoni Pal mia

'Eiki Minisit Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

& Kau Tau 'a 'Ene 'Afio

'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua

'Eiki Minisit Fefakatau'aki, Ngaahi Ng ue 'a e Kakai

& Polisi, Pil sone, Tamate Afi

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai & Tute

'Eiki Minisit Lao

'Eiki Minisita Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

'Eiki Minisit Mo'ui

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata

'Eiki Minisita Ngaahi Ngaue Fakalotofonua

Samuela 'Akilisi P hiva
Siaosi Sovaleni.

Lord Ma'afu Tukui'aulahi
Dr. 'Aisake Valu Eke

Dr. P hiva Tu'i'onetoa

T vita Lavemaau

Sione Vuna Fa'otusia

S misi Taelangi Fakahau

Poasi Mataele Tei

Dr. Saia Ma'u Piukala

Semisi Lafu Kioa Sika

Penisimani 'Epenisa Fifita

Hou'eiki Fakaafonganga N pele

Lord Tu'i' fitu

Lord Vaea

Lord Tu'ilakepa

Lord Tu'iha'angana

Lord Tu'iha'ateiho

Lord Nuku

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakaafonganga N pele Fika 1 Vava'u.

'Eiki Fakaafonganga N pele Fika 1 Tongatapu

'Eiki Fakaafonganga N pele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakaafonganga N pele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakaafonganga N pele Fika 2 Ha'apai

'Eiki Fakaafonganga N pele 'Eua

'Eiki Fakaafonganga N pele Ongo Niua

Kau Fakaafonganga Kakai

Fakaafonganga Fika 4 Tongatapu

Fakaafonganga Fika 12, Ha'apai

Fakaafonganga Fika 13, Ha'apai

Fakaafonganga Fika 15, Vava'u

Fakaafonganga Fika 16, Vava'u

Fakaafonganga Kakai 17, Ongo Niua

Vakat

M teni Tapueluelu

Vili Manuopangai Hingano

Veivosa *Light of Life* Taka

S miu Kuita Vaipulu

'Akosita Havili Lavulavu

Sosefo Fe'aomoeata

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 30/2016
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

*'Aho Monite 24 'Okatopa, 2016
10.00am.*

HOKOHOKO 'O E NGAUE 'A E FALE ALEA

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	<u>KOMITI KAKATO:</u>
		4.1 Lipooti Komiti Tu'uma'u ki he Lao Fika 5/2016: Ngaahi Fakatonutonu 'oku fokotu'u ke fakahoko ki he Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea.
		4.2 <u>LAO FAKAANGAANGA:</u>
		4.2.1 Fika 13/2016: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Komisiona ki he Va mo e Kakai 2016
		4.2.2..Fika 14/2016: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Komisiona ki he Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu 2016
		4.2.3 Fika 15/2016: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 4) ki he Ngaue Fakapule'anga 2016
		4.3 Feme'a'aki 'i he Ngaahi Kaveinga Fekau'aki mo e Sipoti 2019
		4.4 Tali mei he Pule'anga ki he Ngaahi 'Asenita Ngaue na'e tuku mei he Fale Alea ki he Pule'anga 'i he 2015

		<p>4.5 <u>Lipooti ‘A‘ahi Faka-Fale Alea:</u></p> <p>4.5.1 Vahenga Fili Vava‘u 15</p> <p>4.5.2 Vahenga Fili Ha‘apai 13</p> <p>4.5.3 Vahenga Fili Vava‘u 16</p> <p>4.5.4 Lipooti ‘A‘ahi Faka-Fale Alea Vahenga Fili Ha‘apai 12</p>
		<p>4.6 Lipooti Folau Fekau‘aki mo e Pule ‘a e Lao mo e Ngaahi Totonu ‘a e Tangata. Lonitoni, Pilitania 7 - 8 Sepitema, 2015.</p>
		<p>4.7 <u>Fokotu‘u Faka-Fale Alea Fika 1 – 27/2016</u></p> <p>Fika 1/2016: Ke faka‘ataa mai ‘a e ngaahi me‘angaue ngaahi Hala Pule‘anga ‘a e Pule‘anga ki he Kosilio Fakavahenga Vava‘u 16 ke faka‘aonga’i ki hono teke, tanu mo valita ‘o e ngaahi Hala Pule‘anga kae tomu‘a fakalelei‘i ‘a e me‘angaue ‘e he Pule‘anga pea toki tuku mai.</p> <p>Fika 2/2016: Ke vahe‘i ha pa‘anga makehe ‘e 8 miliona mei he patiseti 2016/2017 ke no mei ai ‘a e kau ngoue vanilla mo e kau ngoue to kava Tonga ‘i he Vahefonua ‘Eua mo e Vahefonua Vava‘u pe.</p> <p>Fika 3/2016: Ke vahe‘i ha sea makehe ‘e 2 ‘i Fale Alea ma‘ae Hou‘eiki Fafine.</p> <p>Fika 4/2016: Ke monomono ‘a e founa ngaue ki he 13 miliona na‘e faka‘at ‘e he Pule‘anga ke no mei ai ‘a e kau ngoue mo e ngaahi sekitoa fakatupu koloa.</p> <p>Fika 5/2016: Ke fakalahi ‘a e patiseti ‘o e 2016/2017 ke feau ‘a e fiema‘u vivili ‘a e Vahenga 16 ki he vai.</p> <p>Fika 6/2016: Ke tokoni mai ‘a e Pule‘anga ke fokotu‘u ha founa no fo‘ou ke solova‘aki ‘a e palopalema ‘o e totongi tupu ma‘olunga ‘a e kautaha SPBD.</p> <p>Fika 7/2016: Kole ha tokoni \$117,400 ke kumi‘aki ‘a e misini kosi teke, tulekit kosi mo e ngaahi misini kini ke ngaue‘aki ‘e he ngaahi kolo ‘e 12 ‘i Vava‘u 16.</p> <p>Fika 8/2016: Ke fakapa‘anga ‘e he Pule‘anga pe te nau kole ha \$85,000 Ke kumi‘aki ha loli toni ‘e 3 hiko veve mo ha kapa veve ‘e 650 ke ngaue‘aki ‘e he ngaahi kolo ‘e 12 ‘i Vava‘u 16.</p> <p>Fika 9/2016: Ke vahe‘i ha ‘inasi pau ‘o Vava‘u 16 ‘i he ngaahi sikolasipi</p>

	<p>ako 'a e Pule'anga.</p> <p>Fika 10/2016: Ke fakalelei'i 'a e Lao Tapaka mo e ngaahi holo fakasiasi 'oku a'utaki ki ai 'a e ngaahi fakatapatapai 'a e Lao.</p> <p>Fika 11/2016: Ke fokotu'u 'a e ngaahi maama hala 'i Vava'u 16.</p> <p>Fika 12/2016: Ke hiki hake 'a e vahenga 'o e kau toulekeleka mei he \$65 ki he \$100 pea holoki hifo 'a e ta'u motu'a mei he 70 ki he 65.</p> <p>Fika 13/2016: Fakakau atu ha ngaahi fe'auhi sipoti ki he Vahefonua 'Out Motu he sipoti 2019.</p> <p>Fika 14/2016: Fa'u ha lao makehe ki he fanau 'i lalo he ta'u 16.</p> <p>Fika 15/2016: Ke fakakau 'a e ako ngaue (work experience) 'i he silapa ako 'a e Form 5 mo e Form 6.</p> <p>Fika 16/2016: Ke fakaloloto 'a e afu Si'i 'i Vava'u.</p> <p>Fika 17/2016: Ke faka'at fakalao ke hu mai 'a e ngaahi mahafu ki he ngaahi me'afana.</p> <p>Fika 18/2016: Ke fa'u ha lao ki hono langa 'o e ngaahi Fale Afaa (standard building).</p> <p>Fika 19/2016: Ke 'i ai ha femahino'aki 'a e Pule'anga Tonga mo Tu'apule'anga ke faka'at 'a e kakai Tonga ke nau hu ta'evisa ki Nu'usila, 'Aositelelia mo 'Amelika.</p> <p>Fika 20/2016: Ke fa'u ha lao ki hono mapule'i mo tokangaekina 'a e kau penipeni he ve'ehala.</p> <p>Fika 21/2016: Fa'u ha lao fakatonutonu ki he founga mo e taimi 'oku 'at ai ki he ngaahi saliate mamafa he hala pule'anga.</p> <p>Fika 22/2016: Ke fai ha vakai ki he Lao 'a e Poate Vai 'a Tonga.</p> <p>Fika 23/2016: Ke Liliu e anga hono fili ha Memipa Poate ki he ngaahi Poate 'a e Pule'anga.</p> <p>Fika 24/2016: Ke fokotu'u ha tau'anga pasi 'i Neiafu ke tali ai e f nau mo e kakai.</p> <p>Fika 25/2016: Ke langa ha fale talitali'anga kakai 'i he lalo 'ovava Maketi 'Utukalongalu.</p>
--	---

		<p>Fika 26/2016: Fa‘u ha lao ke fakapalanisi ‘a e founga ‘oku fakalele ai ‘a e ngaahi kautaha vakapuna fakalotofonua.</p> <p>Fika 27/2016: Ke langa ha uafu tau‘anga vakameili ‘i Mui-Talau, Neiafu.</p>
		<p>4.8 <u>NGAAHI NGAUE KE LIPOOTI KI FALE ALEA</u></p> <p>4.8.1 Fekau‘aki mo e Memipa ‘o e Komiti Tu‘uma‘u ki he Lao</p> <p>4.8.2 Lipooti Komiti Tu‘uma‘u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea Fika 5/2016: Fekau‘aki mo e Fokotu‘u Faka-Fale Alea Fika 28/2016 mo e Tohi Tangi Fika 6/2016 – ‘oku fekau‘aki mo e Lipooti ‘a e Kautaha kuo Lesisita ‘a e Kau Ngaue Faka-Faha‘i Ta‘u ‘a Tonga ‘i ‘Aositelelia.</p> <p>4.8.3 Lipooti Komiti Tu‘uma‘u ki he Pa‘anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa‘anga ‘a e Pule‘anga Fika 4/2016: ‘Atita‘i Tau‘ataina ‘a e ‘Ofisi ‘Atita Seniale ki he ta‘u ngata ki he 30 ‘o Sune 2014 mo e 30 Sune 2015.</p>
Fika 05	:	Ngaahi Me‘a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga.....	10
Lotu.....	10
Ui ‘a e Fale.....	10
Poaki	10
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea	10
Ongoongo folau ki Siapani	11
Fakatangi ki Siapani ki ha tokoni ki he teuteu e Sipoti 2019.....	12
Hoha’a ke maau mo uouongataha ng ue Kapineti.....	13
Taukave angamaheni pe folau fai ha fakatangitangi ki ha tokoni ma’a Tonga.....	13
Tokanga ki he mahu’inga e femahino’aki mo e Pal mia ki he alea ‘i muli.....	14
Fakamahino ‘e tu’ul hoko ai pe fai Sipoti 2019 ‘i Tonga ni	14
Lao Fakaangaanga Fika 16/2016	14
Fokotu’u tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 16/2016 ki he K miti Kakato	16
Lao Fakaangaanga Fika 17/2016	16
Fokotu’u tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 17/2016 ki he K miti Kakato	17
Lao Fakaangaanga Fika 18/2016	17
Fokotu’u tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 18/2016 ki he K miti Kakato	18
L pooti Fika 6/2016 K miti Tu’uma’u Ngaahi Totonu e Fale Alea	18
P loti’i ‘o tali L pooti fika 6/2016 K miti Ngaahi Totonu Fale Alea.....	19
Tokanga ke lau Tohi Tangi fekau’aki mo e Uafu kau Toutai	19
Tohi Tangi Fika 9/2016	19
Tukuhifo tohi tangi kau toutai ki he K miti Kakato	21
L pooti Fika 7/ 2016 K miti Tu’uma’u Ngaahi Totonu Fale Alea	21
Tohi Tangi Fika 7/2016.	22
Tukuhifo Tohi Tangi fika 7/2016 ki he K miti Kakato	27
Tohi Tangi Fika 11/2016	27
Alea’i Lao Fakaangaanga Fika 13/2016	30
Fakama’ala’ala he taumu’a ‘o e Lao Fakaangaanga fika 13/2016.....	30
Tokanga ke fai fakamalanga he me’a ‘oku tohi’i he lao	31
Ngaahi fakatonutonu ki he Lao Fakaangaanga fika 13/2016.....	31
‘Ikai fili ‘e he Sea e <i>Ombudsman</i> ka ‘oku ne fokotu’u mai ki Fale Alea.....	33
Tokanga ki he founda fili ‘o e <i>Ombudsman</i>	34

Fakama'ala'ala ki he founa 'e fili'aki <i>Ombudsman</i>	35
Mahino ange founa ng ue he'ene tu'u he lao fakap langi.....	35
Tokanga ha e palopalema fetongi ai ke 'ave faitu'utu'uni ki he Sea Fale Alea.....	38
Tali ki he 'uhinga fai ai liliu fetongi hingoa e Komisiona Va mo e Kakai	38
Fokotu'u vakai ki he fakamatala fakamahino pea ke tali Lao <i>Ombudsman</i>	39
Taukave 'oku ngaue'aki Lao <i>Ombudsman</i> ke fakapulou'aki Fale Alea mo e fonua	40
Faka'ikai'i tukuaki'i taumu'a Lao Ombudsman ke fakapulou'aki ha taha.....	40
Taukave tau'at ina Tu'i fakatatau ki he Konisit tone & Lao e fonua	42
Tokanga lahi ngaahi lao 'ikai fakamo'oni huafa ki ai Tu'i ko 'ene kau fale'i lao.....	42
'UHINGA Lao Ombudsman ke 'omai ki Fale Alea 'oua to e 'alu ki he Fakataha Tokoni	43
Liliu hingoa Komisiona Va mo e Kakai & founa fili <i>Ombudsman</i>	44
Fatongia tefito <i>Ombudsman</i>	44
Alea'i kupu 3 Lao <i>Ombudsman</i>	45
Tokanga 'e tau'at ina v mo e kakai he tu'u founa lolotonga ha'ane ha'u ki Fale Alea	45
Kehe pe Lao Tau'i Faihala & Lao <i>Ombudsman</i>	46
Tokanga ki he liliu <i>Ombudsman</i> he lea faka-Tonga	47
Tali kupu 2 & 3.....	48
Alea'i kupu 4.....	48
Tokanga na'a fakapolitikale'i 'omai ki Fale Alea lakanga <i>Ombudsman</i>	48
Tokanga ki he fatongia Sea Fale Alea ke fakanofa ha taha na'e fakanofa mai 'e he Kapineti.....	49
Taukave 'ikai tau'at ina Sea Fale Alea ka 'omai ki Fale Alea	50
Tali Pule'anga 'omai fili <i>Ombudsman</i> ki Fale Alea ke tuku fa'a l unga.....	50
Fepaki 'omai fili <i>Ombudsman</i> mo e fatongia e Fale Alea	50
Fokotu'u ke fakapekia kupu si'i b.....	51
'UHINGA hono fakakau ngaahi pisinisi Pule'anga ke mafai ki ai 'Omipatimeni.....	53
Taukave 'oua fakangatangata Kapineti ngaahi sino ke mafai ki ai 'Omipatimeni	53
Alea'i Kupu 5.....	54
Fakama'ala'ala Pule'anga kei tu'uma'u pe ngaahi fatongia he Lao Komisoni V mo e Kakai	56
Taukave ko e 'omai ki Fale Alea 'oku taliui kotoa mai ki ai Kapineti	57
Tokanga ko e faitu'utu'uni 'e fai atu ia mei Fale Alea kae 'ikai ko Kapineti.....	57
Kole ke tuku tafa'aki e alea'i 'o e faka'uhinga'i lea e kupu 5	58
Tokanga ki ha fokotu'u Omipatimeni 'e he Sea 'i he loto ki ai e Fale Alea.....	59
Taukave ko e tokanga ki he aofangatuku e paloti 'a e Fale Alea.....	60
Tui kapau ko e ilifia ki he tokolahi tafa'aki Pule'anga 'oua to e 'omai ha me'a ki Fale Alea.....	60
Tokanga ki he tau'at ina sino 'oku ne fakanofa e 'Omipatimeni 'a e founa fakanofa 'i he Lao 'amui61	

Tokanga h 'ikai 'omai kotoa e mafai ki he Seá kae tuku kongá lahi he Pule'anga.....	64
'Asi he laó founa ng ue ke 'omai ha 'atita tau'ataina ke vakai'i ng ue 'atita	64
Taukave ko e founa ng ue fakam mani lahi kuo toki a'u ki ai 'a Tonga	65
Fiema'u potoi fakalao ki he lakanga 'Omipatimeni.....	65
Taukave ko e founa angamaheni p fili 'aki 'Omipatimeni.....	67
Fokotu'u ke to'o "lahi" he taukei ke fakangatangata pe taukei he Lao	68
Fokotu'u tukuhhifo tu'unga fakaakó mei he tu'unga Kominiueli	69
Alea'i kupu 6.....	70
Fokotu'u ke t naki 'Eiki 'i mu'a he Sea ke mahino ko e Sea Fale Alea.....	70
Alea'i kupu 7.....	70
Taukave tau'at ina ange ke fokotu'u 'Omiputimeni he Tu'I pea fokotu'u ke tu'u pe kupu 5 motu'a ia	71
Fokotu'u 'ave Lao 'Omiputimeni ki he K miti Lao e Fale Alea mo e 'u lao kehe	72
Tokanga ki he fa'a taku e huafa 'ene 'Afio	73
Kelesi	75
Fakam 'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga	76

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: Tusite, 25 'Okatopa 2016

Taimi 1000-1010 pongipongi

S tini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. (Lord Tu'ivakan)

'Eiki Sea: K taki Kalake 'o hiva'i mai 'a e Lotu 'a e 'Eiki.

Lotu

(Na'e kau k toa 'a e Hou'eiki M mipa 'o e Fale Alea 'o Tonga ki hono hiva'i 'a e Lotu 'a e 'Eiki, pea ko 'ene lava ia 'a e Lotu ki he pongipongi ni.)

'Eiki Sea: Kalake k taki 'o fai mai 'etau tali ui.

Ui 'a e Fale

Kalake T pile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Pal mia mo e Hou'eiki Minisit , tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga N pele 'a 'Ene 'Afio, ka e 'uma' 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai, kae 'at ke fakahoko 'a e ui 'o e Fale ki he 'aho ni, ko e 'aho T site 25 'o 'Okatopa, 2016.

'Eiki Sea ka u to e fakaongo ange mu'a.

'Eiki Sea: M l .

Kalake T pile: 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Fefakatau'aki, Ng ue 'a e Kakai, Polisi, Pil sone mo e Ng ue T mate Afi, 'Eiki N pele Tu'ilakepa, M teni Tapueluelu, Vili Manuopangai Faka'osiula Hingano.

Poaki

'Eiki Sea ngata'anga tali ui 'a e Fale ko e 'Eiki Minisit Pa'anga mo e Palani Fakafonua 'oku poaki me'a t mui mai, pea peh ki he 'Eiki Minisit ki he Ngaahi Ng ue Lalahi mo e Takimamata. Ko e toenga 'o e Hou'eiki M mipa 'oku 'ikai ke tali honau ui 'oku 'i ai 'a e tui 'oku nau me'a t mui mai p . M l 'Eiki Sea.

Me'a 'a e 'Eiki Sea

'Eiki Sea: M l . Tapu mo e 'Afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga. Fakatapu foki ki he 'Ena 'Afifio, Kingi Tupou VI, ka e 'uma' 'a e Ta'ahine Kuini, Kuini Nanasipau'u, fakatapu foki ki he Tama Pilinisi Kalauni mo e Fale 'o Ha'a Moheofo. Fakatapu foki ki he Pal mia ka e 'uma' 'a e Tokoni Pal mia mo e Hou'eiki K pineti, fakatapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga N pele 'o e fonua kae 'uma' 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

Hou'eiki m l 'aupito ho'omou laum lie lelei ki he pongipongi ni, koe'uhi ko e hokohoko atu 'etau ng ue, pea m l p foki ki he kei fakakoloa kitautolu 'e he mo'ui 'o tau a'usi 'a e pongipongi ko eni. Ko e ki'i me'a p ke ki'i fakahoko atu p 'i he pongipongi ni, te tau ngata p 'i he 4 'aefiafi,

k ko e fakaafe p foki 'a e ...'oku fai foki 'a e fakataha 'a e *China Friendship Association* mo e Pasifiki, pea 'oku fai 'enau konifelenisi heni, k 'oku fai 'a e ki'i reception he haafe 'a e 7 ki Kahana, pea 'oku ou tui mahalo na'e 'osi 'oatu p ho'omou tohi k 'oku te'eki ai ke a'u atu, k koe'uhí ke mahu'inga 'aupito kapau te mou me'a atu ki ai.

Ko e uá p 'Eiki Minisit T naki Pa'anga fie me'a mai 'i he pongipongi ni, me'a mai.

Ongoongo folau ki Siapani

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Tapu pea mo e Sea 'o e Fale, tapu foki ki he 'Eiki Pal mia , pea 'oku ou kole ke u h fanga 'i he fakatapu kakato kuo kamata 'aki 'a e fakataha 'Eiki 'a e Fale 'i he pongipongi ni.

'Eiki Sea ko e tu'u hake p ke ...

<005>

Taimi: 1010-1020

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: 'omai ha ki'i ongoongo, ko e 'uhingá ko e ki'i fatongia na'e fai, 'i he mama'o ki tu'apule'anga, fakafofonga'i e 'Eiki Minisit Sipoti, ki he Fakataha Lahi 'a e kau Minisit 'i M mani 'i he Sipotí. 'I he fakaafe ia 'a e Minisit ki he Sipotí pea mo e Akó, 'o e Pule'anga Siapaní.

'Eiki Sea, ko e hang ko ia 'oku mea'i 'e he Fale 'eiki ni, 'oku 'i ai e ongo *event* lalahi 'e 2 'oku *host* 'e Siapani. Ko e 2019, 'oku nau *host* ai 'a e *World Cup* 'a e *IRB*. 'I he 2020, 'oku *host* ai 'e Siapani 'a e 'Olimipiki, pea mo e *Paralympic*, 'i he 2020, 'Eiki Sea. Ko e fakataha 'aonga 'aupito eni, 'Eiki Sea, pea na'e toko lahi 'aupito e Hou'eiki Minisit pea mei he ngaahi fonua 'i m mani, na'a nau lava mai ki he fakataha ko ení. Ko e taumu'a 'a Siapaní, ko hono ukiuki eni, mo e fakam fana mo e langa 'o e si'i ongo k tonga mahu'inga ko eni e 2 ki he fonuá, pea mo amani, 'Eiki Sea.

Na'e 'i ai mo e Sea 'o e K miti ko eni ki he *IRB*, pea na'e 'osi fakahoko mai 'e he 'amipasitua, 'Eiki Sea, kuo 'osi 'i ai e ngaahi *province* ia 'a Siapani, kuo nau kole ange 'enautolu ke nau hanga 'o *host* 'a e *pre training* ko 'a e 'Ikale Tahí. 'Amanaki eni, ko e 2019, te tau lava atu ki he *World Cup*, neongo 'oku kei toe ha hala fononga ia ke tau fononga ai, ka 'oku m fana 'aupito a Siapani ia, 'Eiki Sea, mo e ngaahi kalapu 'akapulú, ko e 'uhingá ko e lava me'a mo e ng ue lelei 'a e f nau Tonga 'oku nau fakafofonga'i 'a e fonua ni, 'i Siapani. Ko e ng ue ko ia 'e toki tuku ia ki he Komiti 'Akapulu ke fai ha feng ue'aki. He 'oku mahu'inga 'aupito foki eni, 'a ia 'oku 'e 2 pe 3 kimu'a pea kamata e *World Cup*.

Sea, ko e 2020, ko e kaveinga 'oku fokotu'u 'e Siapani ki he sipoti, ko e *Sport for Tomorrow*. Pe ko e Sipotí ki 'apongipongi. Ko e kaha'u e fonuá mo e to'utupú, ko 'apongipongi ia, pea ko e Sipotí ia. Ko e Sipotí, 'oku 'uhinga ia 'oku kau mo 'enau hanga 'o malanga'i 'ene fakal kufuá. *Sport For All*. Kau e toko taha kotoa p 'i he 'oange e faingam lie pea mo hono poupu'u'i ke kau 'i he Sipotí. 'Oku hanga foki, 'Eiki Sea, 'e he Sipotí, 'o fakatupu melino. 'Ikai ngata p 'i he feohi ko eni 'a e kakai 'o m mani 'i he mala'e 'o e sipotí, ka 'oku ne 'omai mo e melinó ki m mani.

Pea 'oku 'i ai mo e pal mesi 'a Siapani, te nau tokoni ki hono langa 'a e ngaahi naunau ko eni, ke hoko ia ko ha fakataha'anga, ke ne hanga 'o tuku ha *legacy*, ha me'a ke manatu fuoloa ki ai e kakai 'o Siapani. Pea ko Siapani, hang ko ia 'oku mou mea'i, 'i he ngaahi ta'u mai ko eni, ko e sipoti fakamuimui na'e *host* 'e Siapani, ko e 1964. Ko e toki sipoti hono ua eni 'a e 'Olimipiki, 'oku foki 'o fai 'i Siapani, pe ko 'Esia. Pea lahi foki e ngaahi fakatamaki na'e hoko 'i Siapani 'i he peaukula mo e mofuike. 'A ia 'oku pal mesi a Siapani, te nau fakafoki e fofonga malimali, ki he kakai kotoa p 'o Siapani, 'i he 2020. Pea 'ikai ko Siapani p , ka ko m mani foki.

Pea ne mau 'a'ahi, 'Eiki Sea, ki he ngaahi feitu'u ko eni 'oku teuteu 'e Siapani, ke fakahoko ai e langa ko eni 'a e ngaahi fale ki he sipoti. 'A ia, 'oku 'i he *Bay p* ko eni 'o Toki , Sea. Ko e filosof ko ki he sipoti. Hang p ko ia 'oku tau muimui ki ai, he teuteu ko eni ke *host* 'a e Sipoti 'i he 2019. Ko e miniti e 30 p 'a e mama'o ki he lue mo e fononga ki he ngaahi ' lia ko 'oku fai ai 'a e Sipoti.

Fakatangi ki Siapani ki ha tokoni ki he teuteu e Sipoti 2019

Sea, na'e ma'u mo e faingam lie ke fai e *multilateral* pea mo e 'Eiki Minisit ko eni ki he Akó, pea mo e Sipoti. Pea na'e fakahoko e ai 'e he motu'a ni, 'a e teu m fana ko ia 'a e fonua, ke *host* 'a e sipoti ko eni 'a e *South Pacific*. 'A ia 'oku kau ki ai 'a e ngaahi fonua 'e 14, pea mo e ngaahi sipoti 'e 26 'e fakahoko 'i he 2019 'i Tonga ni. Pea 'e hoko 'a e sipoti ko eni, Sea, ko hono teuteu'i ai p ia 'a e kau sipoti 'i he Pasifikí, ki he 'Olimipiki. Na'e fakahoko ai p , Sea, mo e kole, ko e 'uhingá ko ha tokoni fakatekinikale ki he *coaching*, pea peh foki ki he langá, ki he *facility* ko eni 'etau teuteu ki he sipoti. Fai e talanoa pea mo e 'Eiki Minisit , 'o mahino ai, 'Eiki Sea, ko e tokoni ko 'a Siapani, 'oku nau mahu'inga'ia he tokoni ko ki he *grassroot*, tautefito ki he akó. Pea ko e tu'u ko 'a e *Side School*, 'oku 'i ai 'a e fakakaukau mo e faka'amu, ke *relocate* kae 'at kotoa e 'elia ko ia. 'A ia na'e 'i ai e kole ia, pe 'e lava 'o tokoni mai a Siapani, ki hano fakapa'anga 'a hono *relocate* 'a e *high school*. Pea na'e fai foki mo e fakataha 'a e Hou'eiki Minisit , pea fakal kufua, 'Eiki Sea, na'e fai ai 'a e toe fakahoha'a 'a e ki'i motu'a ni, 'o toe fakamamafa'i p 'a e teuteu ki he sipoti 2019 'a e Pasifikí, pea mo toe fakahoko e kole tatau p . 'Eiki Sea, 'e toki fakakakato 'a e *formality* ki he kole ko eni, ki he 'amipasitua pea mo e *JICA*, pea 'ou 'i ai e 'amanaki lelei ke tokoni mai a Siapani ki he teuteu ko eni 'o e Sipoti, 2019.

Sea, ko e oko ko pea mo e *mood* ko 'i Siapani, ke talanoa 'e Siapani kotoa p ia he 2020. Pea 'oku ou tui, 'Eiki Sea, ko e fa'ahinga m fana peh ko 'oku ma'u 'e Siapani ki he 2020. Te'eki ai ke langa ha fale ia. Ko e ni'ihi 'o e ngaahi fale ko na'e ng ue'aki he Sipoti, he ongo sipoti na'e faí, 'oku kei lele p . 'Oku lahi e ngaahi langa lelei, mo e ngaahi langa fo'ou 'oku 'amanaki ke fai, ka kuo 'osi tuku mai e palani ia ke fai e sio ki ai. Kamata 'enau *reclaim*, pea kamata e langá he ta'u ni.

'Eiki Sea, 'oku ou tui ko e m fana ia 'oku tonu ke ma'u 'e hotau fonua ni, 'Eiki Sea. Ko 'etau talanoa 'atautolu 'i he toenga atu ko eni, ki he 2019, ko e 2019 p . Pea 'oku ou faka'amu ke tau talanoa'i ia, ko e 2019, 'e hanga 'e he Pule'angá, pea mo e fonua 'o fakafoki mai e fofonga fiefiá, pea mo e malimali. 'Ikai ke ngata p 'i hotau fonua ni, kae peh ki hotau ngaahi fonua kaung 'api 'i he Pasifikí. Pea 'ikai ke ngata ai, ka 'e hoko 'a e Sipoti ko ia ko e me'a ke nofo he manatu 'a e to'utangata ko eni, ke langa ai 'a e ngaahi *infrastructure*, mo e *facility* ke teu'i'aki 'etau f naú, 'Eiki Sea, ki he kaha'ú. 'Oku 'ikai ke toe faka'uli'ulil tai 'a e ngaahi lelei ia 'oku 'omai 'e he sipoti. 'Ikai ke ngata p , hang ko ia 'oku teke 'e he Potung ue Mo'uí. Na'a ku fakahoko ai 'a

e ng ue ko 'oku fai 'e he Potung ue Mo'uí, he *Tonga Health*. Ko hono teke 'a e mo'ui lelei, he 'oku kau foki ia 'i hono fakafepaki' 'o e ngaahi mahaki ko 'oku 'ikai ke pipihí, pe ko e *NCD*.

Ko ia 'oku peh , Sea, 'a e ongoongo fiefia p ki he fakataha ne u lava ki ai 'o fakafofonga'i e Pule'angá, pea mo e fakahoko mai p 'a e m fana 'o e fu'u fonua ko ení, neongo 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau pa'anga, ka 'oku 'ikai ko e pa'angá ia 'oku ne fai e me'a kotoa p , 'Eiki Sea. Pea 'oku ou tui, kuo 'osi mateuteu p 'a e Pule'angá, pea peh ki hotau ngaahi hoang ué, ke fakakakato 'a e misi ko iá, pea ke hoko 'a e sipoti ko ia he 2019, ko ha me'a ia 'e manatu'i 'e he to'utangata, mo e to'utangatá, 'Eiki Sea. M I 'Eiki Sea, e ma'u faingam lie.

'Eiki Sea : M I 'aupito, 'Eiki Minisit e ongoongo lelei ko iá. 'Eiki N pele.

Hoha'a ke maau mo uoungataha ng ue Kapineti

'Eiki N pele Tu'i' fitu : Tapu mo e Feitu'u na, Sea. Tau fakafeta'i p ki he 'Otuá he fakalaum lie lelei e Falé. H fanga atu he ngaahi tala fakatapu kuo kamata'aki ho Falé he pongipongi ni. Sea, ko 'eku lava hake p 'aku ki 'olungá, he 'oku ou ongo'i puputu'u he ng ue 'a e Pule'angá. 'Oku ou ongo'i 'oku 'ikai ke 'i ai ha ngaahi fakamo'oni pau ki he ng ue 'a e Pule'anga ko ení. Fet 'aki. Ko kuo alea 'i muli ia 'a e teuteu e 2019. Me'a e Minisit e taha ia, 'oku 'i ai e pa'anga ke fai 'aki e sipoti. 'Oku 'if e ma'umafai 'o e Kapineti ke ne me'amai'aki, 'e fai e Sipotí, kae tuku hono takihala'i holo mo 'ova 'i he ngaahi fakangatangata e ngaahi mafai 'o e Kapinetí, 'a e me'a ke alea'í. Me'a e Minisit ko ení, na'e 'osi alea *multilateral* ia. Teuteu ki he Sipoti. Me'a 'a e Minisit 'e taha, 'e lava p e sipotí ia. Mautolu ko eni mo e kakaí, mau kei nofo 'o fakaongoongo ki he 'Eiki Pal miá. 'Oku te'eki ai ke 'i ai ha'ane me'a mai, 'e fai e Sipotí, mo fakapapau'i, Sea. Ko e Pule'anga f fe, tu'utu'uni f f , mo e kakai f f , 'oku 'i ai e Pule'anga ko ení? Ko 'eku fehu'í ia, Sea. 'Oku lau movetevete e kakaí mo e ma'uhalá. 'Ilonga ha fa'ahinga Pule'anga peh ni 'oku tataki

'Eiki Minisit Mo'ui : Fakatonutonu atu p , Sea.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisit Mo'ui, fakatonutonu.

Taukave angamaheni pe folau fai ha fakatangitangi ki ha tokoni ma'a Tonga

'Eiki Minisit Mo'ui : Sea, ko e ki'i fakatonutonu atu p ki he me'a ko ia 'a e 'Eiki N pele Fika I 'o Vava'ú. Tapu p mo e Feitu'u na, Sea, mo e Hou'eikí. Ko e me'a ko , na'e me'a atu ki ai e Minisit ko he'ene l pooti, ko e me'a p ia 'oku hoko he'etau folau atu ki muli, 'o hoko e fanga ki'i *multilateral*. Ko e h ha fanga ki'i founge te tau kolekole atu ai ha fanga ki'i faingam lie 'e t mai ai pea mei he feitu'u ko 'oku tau ki aí. Ko e me'a p ia 'oku hoko, n molo p ia he'etau ngaahi folau. Ka 'oku 'ikai ke 'uhinga ia na'e nofo 'o fai ha tatali ki he me'a ko ení. Hang ko e me'a 'a e Minisit ko . 'Oku 'i ai p 'a e fokotu'utu'u 'a e Pule'angá, Sea, ka ko e ngaahi me'a anga maheni p 'i he'etau ngaahi folau. Ko 'etau *tap* atu p ki he ngaahi ...

<006>

Taimi: 1020-1030

'Eiki Minisit Mo'ui: ...ki he uma ng ue ngaahi fonua lalahí, ,te nau ala tokoni mai ha fa'ahinga me'a p Sea. M I 'a e ma'u faingam lie Sea.

Eiki Sea: M 1 .

Lord Tu’i’ fitu: Sea.

Eiki Sea: Me’a mai.

Tokanga ki he mahu’inga e femahino’aki mo e Pal mia ki he alea ‘i muli

Lord Tu’i’ fitu: M 1 p me’a ia ‘a e Minisit Mo’uí, ka ‘oku ‘ikai ko e founhá ia. Ko e me’a kotoa p he Pule’anga ni, kuo pau ke *endorse* pea mahino ‘a e folaú, ‘oku ‘i ai ‘a e tu’utu’uni ‘a e Pal mia. ‘Oku mo’oni ‘a e Pal miá ia. ‘Oku veiveiua ‘ene Taki he Pule’angá, ko e ngutungutua ‘ene Kapinetí Sea. Ko ia p Sea.

Eiki Sea: ‘Eiki Pal mia me’a mai.

Eiki Pal mia: Tapu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea, fakam l atu ki he ‘Eiki N pelé, mo’oni e ‘Eiki N pelé, fa’ahinga foki ‘o e tangatá taimi ‘e ni’ihi ‘oku ‘ikai ke fu’u fakapapau’i p ko e f ‘a e feitu’u ‘oku tu’u ai. Ko e anga ia ‘etau fononga. Ko e me’a kotoa p ‘oku ‘i ai hono ‘uhinga, Kae kehe, ‘aneafi na’e tukuatu he *Press Release* ‘a e Pule’angá ‘o fakah ki m mani, mo e kau *donor partners, development partners* ‘oku fai ‘a e sipoti. Ko ia ‘oku ou fakah atu heni kia kimoutolu kuo ‘osi *inform* ‘a m mani, tautautefito ki he Pasifikí, mo hotau ngaahi hoa ng ué ‘e fakahoko p ‘a e sipotí ‘i he 2019. ‘Oku ou kole atu ki he Faifekau, ko eni ne ‘osi ‘oatu p ‘e he ‘Eiki Minisit Pa’anga.

Lord Tu’i’ fitu: Sea ko ‘eku fakatonutonu ‘a e Pal miá ‘ene me’a mai ko e faifekau. ‘Oku ‘ikai ke u hang au ko ho’o Minisit ‘aneafi ke u tui t t ua, taha p hoku t t ‘oku. Ko ‘eku fakatonutonú ia Sea. Ko ‘eku tu’u hake he ‘uhinga ko ia ‘eku fakatonutonú Pal mia, ako’i ho’o timí ke nau fakaongoongo ki ho’o tu’utu’uni. Kae tuku ‘enau t heu holó he ‘oku ‘ikai ko e me’a ia na’a ke tau’i he ta’u ‘e 30 ko eni. M 1 Sea.

Eiki Sea: M 1 .

Fakamahino ‘e tu’ul hoko ai pe fai Sipoti 2019 ‘i Tonga ni

Eiki Pal mia: M 1 ‘aupito Faifekau, kau talangofua kia koe koe’uhi ko e ngaahi me’a ‘oku ‘omai mei he Feitu’u na. Ng ue’aki ho t t Faifekau koe’uhi ke akonaki’i kimautolu, ka ‘oku ou tui ki ai. Kae hang ko e me’a ko eni ‘oku ou fakahoko atú, kuo ‘osi fakah ki he Pasifikí, k toa ‘a e ngaahi hoa ng ue ko eni ‘oku tau feng ue’akí, ‘oku hoko atu p ‘a e Sipoti. Ko ia ‘oua ‘e siva ho’omou ‘amanakí, ‘oku fai p ‘etau sipoti, m 1 .

Eiki Sea: M 1 . ‘Oku ou sio tama Pal mia, na’a oku tonu ke fakaafe’i ke ‘ai ha’o faifekau. Kalake lau mai ‘etau Lao Fakaangaanga ko eni.

Lao Fakaangaanga Fika 16/2016

Kalake T pile: Tapu mo e ;Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Pal miá mo e Hou’eiki M mipa

kakato 'o e Falé, kae 'at ke lau atu 'a e Lao Fakaangaanga Fika 16/2016. Ko e Lao Fakaangaanga Fakatontonu ki he Ngaahi Fetu'utaki 2016.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke fakatonutonu 'a e Lao ki he Ngaahi Fetu'utaki 2015.

'OKU TU'UTU'UNI 'E HE TU'I mo e Fale Alea 'o Tongá 'i he fakataha alea 'o e Pule'angá 'o peh :

1. Hingoa Nounou & 'Uhinga'i Lea.

Kupu si'i (I) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he ngaahi Fetu'utaki, 2016.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku ke loto ke tau tali 'a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he ngaahi Fetu'utaki 2016 k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa *Light of Life* Taka, M teni Tapueluelu, Vili Manuopangai Faka'osiula Hingano, S miu Kuita Vaipulu, 'Akosita Havili Lavulavu, S sefo Fe'aomoeata Vakata, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua, 'Eiki Minisit Fefakatau'aki, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Minisit Fonua, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Pa'anga, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Tu'i' fitu, 'Eiki N pele Tu'ilakepa. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 21.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke ke loto ki ai k taki 'o hiki ho nima. Lau tu'o 2.

Kalake T pile: 'ikai ke loto ki ai 'a e 'Eiki Tokoni Pal miá, 'ikai ke loto ki ai 'a e toko 1.

'Eiki Sea: 'Oku 'ikai ke tali ho'o Lao?

Kalake T pile: Ko 'oku fakafoki mai, 'oku 'ikai ke loto ki ai ha taha 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: K taki 'o lau tu'o 2.

Kalake T pile: Ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he ngaahi Fetu'utaki 2016.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu 'a e Lao ki he Ngaahi Fetu'utaki 2015.

'OKU TU'UTU'UNI 'E HE TU'I mo e Fale Alea 'o Tongá 'i he fakataha alea 'o e Pule'angá 'o peh :

1. Hingoa Nounou & 'Uhinga'i Lea.

Kupu si'i (I) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Ngaahi Fetu'utaki, 2016.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a hono lau tu'o 2 'o e Lao ni, k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa *Light of Life* Taka, M teni Tapueluelu...

‘Eiki Sea: ‘Eiki N pele.

Fokotu’u tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 16/2016 ki he K miti Kakato

Lord Tu’ilakepa: Kole atu mu’a ke tukuhifo mu’a. ‘Oku ou lave’i p ‘e au ‘oku ‘i ai p ‘a e fanga ki’i kupu ko e liliu si’i p mei he kupu. Ko e kole atu Sea ke tukuhifó he ‘oku ‘i ai ‘a e me’a mahu’inga fel ve’i pea mo e me’a ko e fetu’utaki ‘Eiki Sea. Ke ki’i fakama’ala’ala mai p .

‘Eiki Tokoni Pal mia: Ki’i fakama’ala’ala p Sea.

Lord Tu’ilakepa: Kole atu Sea ko ‘etau Tu’utu’uni Sea ke tukuhifo mu’a ki lalo.

‘Eiki Sea: Tukuifo p ki lalo ki he K miti Kakato. Hoko atu.

Lao Fakaangaanga Fika 17/2016

Kalake T pile: Lao Fakaangaanga Fika 17/2016. Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Komisoni Fetu’utaki, 2016. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao ki he Komisoni Fetu’utaki 2015.

‘OKU TU’UTU’UNI ‘E HE TU’I mo e Fale Alea ‘o Tongá ‘i he fakataha alea ‘o e Pule’angá ‘o peh :

1. Hingoa Nounou & ‘Uhinga’i Lea.

Kupu si’i (I) ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Komisoni Fetu’utaki, 2016.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau ‘uluaki ‘o e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Komisoni Fetu’utaki, 2016, k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa *Light of Life* Taka, M teni Tapueluelu, Vili Manuopangai Faka’osiula Hingano, S miu Kuita Vaipulu, ‘Akosita Havili Lavulavu, S sefo Fe’aoeata Vakata, ‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisit Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisit Mo’ui, ‘Eiki Minisit Ngoue, ‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H mai, ‘Eiki Minisit Fonua, ‘Eiki Pal mia, ‘Eiki Tokoni Pal mia, ‘Eiki Minisit Pa’anga, ‘Eiki Minisit Lao, ‘Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘Eiki N pele Fusitu’a, ‘Eiki N pele Tu’iha’ateiho, ‘Eiki N pele Tu’iha’angana, ‘Eiki N pele Tu’i’ fitu, ‘Eiki N pele Tu’ilakepa. ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 22.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke ke loto ki ai k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile: ‘Oku ‘ikai ha fakah loto ki ai ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Lau tu’o 2.

Kalake T pile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Komisoni Fetu’utaki, 2016. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao ki he Komisoni Fetu’utaki 2015.

‘OKU TU’UTU’UNI ‘E HE TU’I mo e Fale Alea ‘o Tongá ‘i he fakataha alea ‘o e Pule’angá ‘o peh :

1. Hingoa Nounou & ‘UHINGA’i Lea.

Kupu si’i (I) ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Komisoni Fetu’utaki, 2016.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o 2 ..

Fokotu’u tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 17/2016 ki he K miti Kakato

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea kole atu p ke tukuhifo. ‘Oku fel ve’i eni ia mo ‘etau Lao ko ia Fika 16 ke tukuhifo ki he K miti Kakato ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Sai tukuhifo ki he K miti Kakato. Hoko atu.

Lao Fakaangaanga Fika 18/2016

Kalake T pile: Lao Fakaangaanga Fika 18/2016. Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi UHINGA’i Lea 2016

Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao ki he Ngaahi ‘UHINGA’i Lea Vahe 1.

‘OKU TU’UTU’UNI ‘E HE TU’I mo e Fale Alea ‘o Tongá ‘i he fakataha alea ‘o e Pule’angá ‘o peh :

1. Hingoa Nounou & ‘UHINGA’i Lea.

Kupu si’i (I) ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Ngaahi ‘UHINGA’i Lea, 2016.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e lau ‘uluaki ‘o e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi ‘UHINGA’i Lea 2016 k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa *Light of Life* Taka, M teni Tapueluelu, Vili Manuopangai Faka’osiula Hingano, S miu Kuita Vaipulu, ‘Akosita Havili Lavulavu, S sefo Fe’aomoeata Vakata, ‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisit Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisit Mo’ui, ‘Eiki Minisit Ngoue, ‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H mai, ‘Eiki Minisit Fonua, ‘Eiki Pal mia, ‘Eiki Tokoni Pal mia, ‘Eiki Minisit Pa’anga, ‘Eiki Minisit Lao, ‘Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘Eiki N pele Fusitu’a, ‘Eiki N pele Tu’iha’ateiho, ‘Eiki N pele Tu’i fitu,. ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 20.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke ke loto ki ai k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile: ‘Oku ‘ikai ke loto ki ai ‘a ‘Eiki N pele Nuku, ‘Eiki N pele Tu’ilakepa, ‘ikai ke loto ki ai ‘a e toko 2, pea mo ‘Eiki N pele Vaea ‘ikai ke loto ki ai ‘a e toko 3.

‘Eiki Sea: Lau tolu.

Kalake T pile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he 'UHINGA'i Lea, 2016. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu 'a e Lao ki he Ngaahi 'UHINGA'i Lea, Vahe 1.

'OKU TU'UTU'UNI 'E HE TU'I mo e Fale Alea 'o Tongá 'i he fakataha alea 'o e Pule'angá 'o peh :

1. Hingoa Nounou & 'UHINGA'i Lea.

Kupu si'i (I) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Ngaahi 'UHINGA'i Lea, 2016.

Fokotu'u tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 18/2016 ki he K miti Kakato

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea kole atu mu'a ke tukuhifo eni. Ko e liliu Konisit tone eni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Tukuhifo eni ki he K miti Kakato.

M teni Tapueluelu: Poupou atu ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Kalake hoko atu ki he L pooti 'a e K miti Tu'uma'u ki he Totonu 'a e Fale Alea fekau'aki pea mo e Tohi Tangi Fika 9. Ko e 'omai eni mei he kau toutai. L pooti Fika 6/2016.

L pooti Fika 6/2016 K miti Tu'uma'u Ngaahi Totonu e Fale Alea

Kalake T pile: L pooti Fika 6/2016 'a e K miti Tu'uma'u ki he ngaahi Totonu 'a e Fale Alea.

'Eiki Sea:

Fale Alea 'o Tonga.

'Oku ou fakatulou heni kae fakahoko atu ki he Feitu'u na 'a e L pooti Fika 6/2016, 'a e K miti Tu'uma'u ki he ngaahi Totonu 'a e Fale Alea. Ko e tefito'i kaveinga 'o e L pooti ni ko e ola 'a hono vakai'i 'e he Komiti 'a e Tohi Tangi Fika 9/2016 na'e tukumai mei he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea mei he K miti..

<008>

Taimi: 1030-1040

Kalake T pile:

'Oku 'oatu heni 'a e L pooti Fika 6, 2016 'a e k miti ni ke me'a ki ai 'a e Feitu'u na mo e Hou'eiki M mipa kotoa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Faka'apa'apa atu,

.....

S miu Kuita Vaipulu

(Sea 'o e K mitii Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea, 'Aho 11 'Okatopa 2016)

P loti'i 'o tali L pooti fika 6/2016 K miti Ngaahi Totonu Fale Alea

'Eiki Sea: Ko ia 'oku ke loto ke tau tali e L pooti 'a e K miti, k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: Sea 'oku loto ki ai 'a M teni Tapueluelu, Veivosa *Light of Life* Taka, Vili Manu'opangai Faka'osiula Hingano. S miu Kuita Vaipulu, 'Akosita Havili Lavulavu ... 'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Fonua, 'Eiki Minisit Pa'anga, 'Eiki Minisit 'o e Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki N pele Fusitu'a. 'Eiki N pele Tu'ilakepa, 'Eiki N pele Tu'i' fitu, 'Eiki N pele Tu'iha'angana. Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 21.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Hoko atu. L pooti Fika 7, K miti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu ...

Lord Tu'ilakepa: Sea, ki'i fakamolemole, ko e tohi p foki ena ia 'oku ke me'a mai 'aki mei he k miti. 'Oku mau tokanga atu ki he Tohi Tangi ko e me'a ia 'oku mahu'inga.

'Eiki Sea: 'O ...

Tokanga ke lau Tohi Tangi fekau'aki mo e Uafu kau Toutai

Lord Tu'ilakepa: Ko e h e tu'unga 'oku 'i ai e Tohi Tangi, he 'oku mau loto 'Eiki Sea ke tuku hifo e Tohi Tangi ko eni ke fai ha feme'a'aki ki ai Sea, mahu'inga 'aupito 'aupito e Tohi Tangi ko eni, ko e tangi eni e kakai e toutai ...

Lord Tu'ilakepa: Kotoa kotoa 'a Tonga ni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Lau mai e Tohi Tangi. 'Oua p 'e fu'u m fana kae 'oleva he 'oku te'eki ke 'osi ... me'a mai ...

Lord Tu'ilakepa: Sea fakamolemole ...

'Eiki Sea: Me'a mai e ...

Lord Tu'ilakepa: Ko e fakamanatu atu p ki he Feitu'u na he 'oku ou lave'i hifo 'oku ke me'a atu e Feitu'u na ia ki he Tohi Tangi hoko ka ke ...

'Eiki Sea: M 1 .

Lord Tu'ilakepa: M 1 .

'Eiki Sea: 'Eiki N pele, hoko atu ...

Tohi Tangi Fika 9/2016

Kalake T pile: Tohi Tangi Fika 9, 2016

Fekau'aki: Uafu ki he kau toutai.

Hon. Tu'ivakan
'Eiki Sea Fale Alea 'o Tonga
'Ofisi Fale Alea
NUKU'ALOFA

Hon. Tu'ivakan ,

Mau faka'apa'apa mo fakah heni 'a 'emau loto ke fai ha tangi ki he Fale 'Eiki na 'o fakatatau ki he Kupu 8 'o e Konisit tone.

Kuo mau a'u tonu ki he 'Ene 'Afio, Tupu VI pea 'oku ne finangalo ke 'omai ha faingam lie 'o e toutai. 'Oku mau 'osi a'u 'o talanoa pea mo e 'Eiki Pal mia 'o Tonga pea 'oku lolotonga fai 'a e ng ue ki ai pea 'oku mahino mai 'oku ta'eloto p 'a e Poate Taulanga ke 'omai 'a e kongā 'oku mau kole. Ko ia ai 'oku mau fotu atu 'i he 'aho ni mo e Tohi Tangi ni ki ho Fale 'Eiki na ke fai ha tu'utu'uni ki ai. 'Oku fakamamahi ki he anga 'emau fakakaukau 'i he loto 'a e Pule'anga kuo hili mo e Pule'anga lolotonga ke 'omi 'a e kongā ko 'eni ke ng ue'aki 'e he Potung ue Toutai mo e m tu'a toutai 'o e fonua kae m tu'aki ta'eloto 'aupito 'a e Poate Taulanga.

'Eiki Sea, ko e ' lia ki he uafu na'e langa 'i he tokoni 'a e EU ke ng ue'aki ki he toutai 'a e kakai 'o e fonua pea mahino p mei he tokoni ko ia 'oku kamata 'a e langa fo'ou 'o e uafu ko 'eni mei he tafa'aki Uafu Kuini S lote 'o 'alu ai 'o a'u ki he Uafu F ua. Na'e 'i ai 'a e tu'utu'uni 'a e Pule'anga kuo 'osi ke foaki 'a e kongā 'o e ' lia ko 'eni ki he kau toutai pea ke hoko ko e Uafu Toutai (*Fisheries Wharf*) he 'oku 'ikai ko e uafu ke tau ai 'a e ' vaka ka ko e feitu'u ia 'oku teuteu'i ai 'a e me'atokoni kotoa p mei tahi ke ma'u me'atokoni mei ai hotau kakai pea to e uta atu ki he kakai mo e ngaahi m keti ki tu'apule'anga foki, langa ai ha ngaahi ng ue fo'u vaka, 'enisinia mo ako'i ai 'a e toutai. Na'e 'i ai p 'emau ngaahi fakataha ki mu'a mo e Poate Taulanga peh ki he Minisit Toutai 'o fakah ai 'emau hoha'a 'a e kau toutai 'o e fonua 'o fekau'aki pea mo e ' lia ofi mai ki he fale teuteu'i ai 'o e ika ki hono h atu ki tu'apule'anga, fakatau'anga ika fakalotofonua pea mo e tau'anga homau fanga ki'i vaka toutai fekau'aki mo e tu'unga malu (*safety*) pea mo e haisini (*hygienic*). Na'e mahino 'i he fakataha na'e fai 'a e fakatokanga'i 'i he Poate Taulanga mo e Minisit Toutai 'a e hoha'a mei he m tu'a toutai p ke fai ha ng ue he vave taha ke 'oua 'e toe ng ue'aki 'a e ngaahi fale hulohula mo inu kava m lohi 'i he ' lia ko eni.

Kaveinga mo e Kole:

- 1) 'Oku 'i ai 'a e langa 'oku fakahoko 'i he ' lia 'oku 'i ai 'a e ngaahi *bar* mo e fale hulohula 'o ofi ki he ngaahi tau'anga homau fanga ki'i vaka. Fakatau'anga ika fakalotofonua pea mo e *processing factory*. 'Oku mau tui 'e lelei p 'o kapau ko ha langa ki ha me'a fekau'aki mo e toutai 'o hang ko ha falekoloa naunau toutai p fale ng ue ke ngaohi ai 'a e ngaahi m sini vaka, kapau ko e langa ko ha fale hulohula p inu kava m lohi pea 'oku mau fokotu'u atu ke fakamolemole ke ta'ofi 'i he vave taha koe'uh ko e malu (*safety*), haisini (*hygienic*) mo e ngaahi fakalalakalaka kehe.
- 2) Ke afeitaulalo mu'a kae tuhu'i mai mu'a 'a e ' lia 'o e Uafu Toutai (*Fisheries Wharf*) 'oku mau fokotu'u atu 'a e ' lia ko ia na'e ng ue'aki ki ai 'a e tokoni 'a e EU ki he uafu 'o kamata mei he Uafu Kuini S lote ki he Uafu F ua.

- 3) Ke fakafoki mai 'i he vave taha 'a e silipa toho vaka he 'oku fu'u mamafa hono totongi \$2600, 'ikai lau ai 'a e totongi faka'aho. 'Oku u sia lahi 'aupito homau fanga ki'i vaka ko e 'ikai lava 'o toho 'i he taimi totonu.
- 4) Na'e 'i ai 'a e tohi tatau ne 'ave ki he Pal mia 'o tu'utu'uni ke fai ha ng ue v ofi mo e poate ka 'oku mahino mai 'enau fu'u m tu'aki ta'eloto ke 'i ai ha uafu 'o e kau toutai pea 'oku 'ikai te mau to e loto ke hoko atu 'a e alea ko ia.

Ko ia ai 'oku mau tautapa atu ki he afeitaulalo 'Eiki Sea na 'o fai ha tu'utu'uni vave mo pau ki he me'a ni koe'uh ko e kaha'u 'o e toutai 'i Tonga ni. 'Oku mau fakam l atu ki he ngaahi tokoni hono kotoa p kuo mau lave mon 'ia ai pea 'amanaki p 'e onгона 'a e tangi 'oku fai atu mei he m tu'a toutai 'o e fonua. Pea ke kei hokohoko atu ai p 'etau feng ue'aki ki hono langa hake 'o e 'ekon mika pea mo e lelei fakalukufua 'a e fonua 'oku ta u 'ofa ai.

Faka'apa'apa atu,

.....
 Taniela Fe'ao
(Palesiteni, Kosilio Toutai Fakafonua)

Pea mo e kau ma'u vaka mo e m tu'a toutai 'o e fonua 'oku nau fakamo'oni hingoa atu 'i he peesi hoko fe'unga mo e toko 120.

Kalake T pile: M l 'Eiki Sea.

Tukuhifo tohi tangi kau toutai ki he K miti Kakato

'Eiki Sea: M l . Ko ia Hou'eiki kole p ke tukuhifo p ia ki he K miti Kakato kae k taki 'e ... hoko atu ki he L pooti Fika 7, 2016 'a e K miti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu.

L pooti Fika 7/ 2016 K miti Tu'uma'u Ngaahi Totonu Fale Alea

Kalake T pile:

'Eiki Sea
 Fale Alea 'o Tonga

'Oku ou fakatulou heni kae fakahoko atu ki he Feitu'u na 'a e L pooti Fika 7 'a e K miti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea.

Tefito'i Kaveinga 'o e l pooti ni ko e ola 'a hono vakai'i 'e he k miti 'a e ongo Tohi Tangi Fika 7, 2016 mo e Fika 11, 2016 na'e tuku mai mei he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki he k miti ni.

'Oku 'oatu heni 'a e L pooti Fika 7, 2016 'a e k miti ni ke me'a ki ai e Feitu'u na mo e Hou'eiki M mipa kotoa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Faka'apa'apa atu,

.....
S miu Kuita Vaipulu

(*Sea 'o e K miti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea, 'Aho 24 'Okatopa 2016*)

'Eiki Sea: Ko ia 'oku ke loto ke tau tali e l pooti ko eni k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Vili Manu'opangai Faka'osiula Hingano. M teni Tapueluelu, Veivosa *Light of Life* Taka, S miu Kuita Vaipulu, 'Akosita Havili Lavulavu, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua, Sosefo Fe'aomoeata Vakata, 'Eiki Minisit Fefakatau'aki, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai, 'Eiki Minisit Fonua, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki Minisit Pa'anga, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki Pal mia, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'ilakepa, 'Eiki N pele Tu'i' fitu. Sea 'oku loto ki ai e toko 22.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Ikai ha fakah loto ki ai Sea.

'Eiki Sea: M l k taki 'o lau mai e Tohi Tangi Fika 7, 2016.

Kalake T pile:

'Aho 2 'o Sepitema 2016

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea ki'i fakama'ala'ala atu ai p . 'Oku ngofua p ia ke lau 'a e l pooti te'eki ke fai hano, ha tu'utu'uni 'a e Fale ki ai Sea? Ke tali, he ko e kau foki ia ko 'i he *recommendation* ko 'a e L pooti Fika 2 ke lau 'i he Fale ka 'oku ou, tu'u ko he taimi ni ko e fo'i lau tu'o taha p eni pea 'oku 'ikai ke 'ilo ia na 'oku 'ai fakaangamaheni p . Ka ko e kau foki ia *recommendation* mai he l pooti. Ka 'oku te'eki ke tali e l pooti ia Sea.

'Eiki Sea: Kuo 'osi tali e ...

'Eiki Tokoni Pal mia: 'Ikai 'uhinga ...

'Eiki Sea: Na'e lau, toki lau p mei he l pooti 'o tali he ... Pea 'oku pau ke tali ko ia pea 'oku pau ke lau leva 'a e Tohi Tangi ...

'Eiki Tokoni Pal mia: 'A ia 'oku lau tu'o taha p ia pea tali leva 'a e *recommendation* ia ko u peh au ko e me'a ia 'oku tukuhifo ai ki he K miti Kakato Sea ...

'Eiki Sea: Koloa p e Tohi Tangi ia koe'uh kae toki tukuhifo ki he K miti Kakato, koe'uh ke mou me'a mai p ko e h e Tohi Tangi 'oku ... Lau mai 'e Kalake.

Tohi Tangi Fika 7/2016.

Kalake T pile:

Lord Tu'ivakan

'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga

Nuku'alofa

Tonga

'Eiki Sea,

Kaveinga: Fakatau'at ina e Tonga mei he nofo p pula ki he ngaahi pangik mo e Pangik Pule 'a Tonga he 'oku 'ikai falala'anga mo fakafiem lie 'a e ng ue 'a e Sea mo e K vana 'a e Pangik Pule 'o Tonga

'Oku mau fai atu 'a e tohi ni mo e loto faka'apa'apa mo'oni ki he Feitu'u na kae peh ki he Taloni 'o Tonga ka ko e La' Hopo 'o e 'Otu Felenite, King Tupou VI. Tuku ke mau h fanga atu he kolosi 'oku kei ...

<009>

Taimi: 1040–1050

Kalake T pile: ... vilingia he fuka 'o e 'Otu Tonga, pea mo e moto 'o e fonua, 'Otua mo Tonga ko hoku Tofi'a. Pea tuku atu 'emau tangi ki he Fale 'eiki 'o e fonua ni koe'uhi ko 'emau tui ko e vete'anga 'emau ngaahi mamahi 'e fai mei he Fale Alea, kuo moko'i mei he taloni ke mou fai homau hufekina mo hakeaki'i 'a e kakai masiva hotau fonua ne tuku ki langi.

Ko e laui ta'u eni 'a e nofo faingata'a'ia, p pula, ha'iha'isia, hopoate 'a e kakai 'o e fonua he pule fa'iteliha mo fakaaao p 'a e ngaahi pangik koe'uhi ko e 'ikai lava 'e he Pangik Pule 'o fakahoko hono fatongia, ke tokangaekina 'a e kakai 'o e fonua. 'I he'ene peh 'Eiki Sea kuo fakakouna homau konis nisi mo'u'i ke mau tangi atu ki he Feitu'u na mo e Fale Alea 'o Tonga, makatu'unga mei he'emau ongo'i 'oku mau nofo p pula, lolotonga ia 'emau ma'u 'a e tau'at ina. Ko e ngaahi 'uhinga 'eni 'o 'emau ta'efiem lie.

1. Ng ue p pula 'a e Tonga ki he ngaahi pangik fakakom siale mo e Pangik Pule 'a Tonga.

'Oku 'ikai lava 'e he Pangik Pule 'o vete 'a e palopalema 'a e nofo faingata'a'ia, p pula, ha'iha'isia mo nofo hopoate 'a e kakai 'o e fonua he pule fa'iteliha mo fakaaao p 'a e ngaahi pangike, koe'uh ko e 'ikai lava 'e he Pangik Pule 'o fakahoko hono fatongia ke tokangaekina 'a e kakai 'o e fonua mo tokanga'i fakapotopoto e pa'anga mo e koloa 'a e fonua ke ta'ofi hono fakaehaua'i 'e he ngaahi pangik 'a e kakai 'o e fonua. 'Oku fa'ifa'iteliha p 'a e ngaahi pangik hono fika'i ki he lahi taha 'enau tupu, kae nofo p Pangik Pule 'o sio p mo tali 'enau ngaahi founa ng ue 'oku ne fakap pula'i ai e kakai e fonua. 'E totongi n p kakai 'o e fonua 'o a'u ki he'enau mei mate 'oku te'eki vavea e n ia ke 'osi. 'Oku tokolahi e kakai e fonua kuo ta'u lahi 'enau totongi n pea 'osi e ngaahi ta'u lahi 'oku te'eki a'u e totongi n ia ki he tefito'i seniti na'e n mai koe'uh ko e founa e liunga mo e t naki 'e he ngaahi pangik 'ene totongi tupu, 'oku t mate mo ta'efaka-kalisitiane pea 'oku 'ikai ko ha ' fika fakapisinisi 'oku hoa mo taau mo e kuonga maama

ko ení. ‘Oku faka’ofa ‘a e tukuh usia mo e masivesiva ange hotau kakaí koe’uhi ko e *system* ng ue ‘a e ngaahi pangik . Pea ‘ikai fai ‘e he Pangik Pule honau fatongia ke ta’ofi e tamate’i ‘e he ngaahi pangik ‘a e kakava ‘o e kakai Tonga.

2. Fu’u ma’olunga ‘a e totongi tupu n (*Loan interest*) ‘a e ngaahi pangik .

‘Oku fu’u fakavalevale ‘a e ma’olunga e totongi fakafoki e ngaahi n ki he pangik ‘o fakatatau ki he tu’unga faka’ekon mika mo e pa’anga h mai e kakai e fonua. Kuo lahi e mole ai ‘a e kelekele mo e koloa ‘a e kakai Tonga, ka ‘oku ‘ikai lava ‘e he Pangik Pule ‘o fai hono fatongia ke siofi mo ta’ota’ofi e ngaahi totongi ta’efaka-kalisitiane mo t mate ‘a e ngaahi pangik . ‘Oku ma’u ‘e he Pangik Pule ‘a e mafai ke tu’utu’uni ki he ngaahi pangik ke tuku hifo e totongi tupú pea fakalelei’i e ngaahi aleapau n ke malu’i ‘a e koloa tupu’a ‘a e kakai e fonua ne foaki ‘e Tupou 1 ko honau mo’ui’anga. ‘Oku ‘ikai lava ‘e he Kovana mo e Sea ‘o e poate ‘a e Pangik Pule ke fai ha tu’utu’uni pau mo mahino ‘o fekau’i e ngaahi pangik ke holoki ‘enau totoni tupú koe’uhi ‘oku fepakipaki e ngaahi lakanga fai fatongia. Ko e ‘uhinga lahi tahá he ko e loea fale’i ‘o e Pangik Pule ko e foha ‘i he fonua ‘a e Sea ‘o e Poate, pea ‘oku to e ng ue p loea ko ení mo e ‘ofefine ‘o e Sea ki he ongo pangik lalahi ‘i he fonua, ‘a e *BSP* mo e *ANZ*.

3. Fehangahangai ‘a e founa ng ue (*conflict of interest*)

‘Oku fakang ue’i ‘e he Kovana mo e Sea ‘o e Poate Pangik Pule ‘a e foha ‘i he fonua ‘o e Sea, ke ne fai ‘a e ng ue fakaloea ‘a e Pangik Pule, fakataha mo hono fale’i mo e ngaahi ng ue fakalao ‘a e Pangik Pule ‘o hang ko ‘ene fale’i ki hono to’o ‘a e laiseni ‘a e Pangik Kom siale Fakavaha’apule’anga ‘a e Pasifiki (*PICB*). Na’a ne holoki ‘a e totongi tupu ‘a e n ki he peseti ‘e 6. ‘Oku mau tui ko e ongo pangik eni na’a na teke mui ke to’o ‘a e laiseni ‘a e *PICB* kae lava ‘o hiki ‘ena totongi tupu n ke to e lahi ange ‘ena tupú.

4. Fu’u lahi ‘a e ta’ema’u ng ue.

Kuo laui ta’u ‘a e ng ue ‘a e Sea mo e Kovana ‘i he Pangik Pule ‘a e fonua ka ‘oku te’eki ai ke na fa’u ha ngaahi tu’utu’uni fakapa’anga (*monetary policy*) ke tokoni’i ‘a e ngaahi sekitoa taautaha mo e kakai fakalukufua ‘o e fonua ke ma’u ng ue ‘a e hako tupu ‘o e kakai ‘o e fonua. Ko e ‘aho ni, ko e peseti ‘e 95 kuo nau ‘osi mei he ngaahi ‘apiakó mo e kolisí he ‘Otu Tonga. ‘Oku ‘ikai ma’u ha’anau ng ue. ‘Oku tu’uma’u mo holo e tu’unga ‘o e ngaahi pisinisí koe’uhi ko e ‘ikai ‘ilo mo lava ‘e he Pangik Pule ‘o e ‘aho ni, ke fai honau fatongia ma’ae kakai ‘o e fonua ke fa’u ha ngaahi tu’utu’uni ng ue (*policy and regulation*) ke fakatupu ‘a e tu’unga faka’ekon mika ‘o e fonua. M l p mo hotau k inga nofo mulí, ‘oku nau ‘omai e laui miliona lahi he ta’u kotoa ke toitoi ai e Pangik Pule ‘o hang ‘oku nau lava ‘o fai ha me’a.

5. Fu’u ma’olunga ‘a e totongi koloa.

Ko e ‘aho ni kuo a’u e fonua ki he ma’ulalo taha ‘o e fetongi pa’anga mulí. Ko e ma’ulalo taha eni ‘i ha to e kuonga. ‘Ikai ngata he ma’ulalo p vaivai ‘etau pa’anga Tonga, ka kuo mamafa ‘a e ngaahi koloa ‘oku h mai mei mulí pea ‘ikai lava ‘e he kakai ‘o e fonua ‘o ma’u ha seniti fe’unga ke kumu’aki ha ngaahi me’atokoni ‘oku fe’unga ki he mo’uilelei ‘o

e sinó. Ko e peseti lahi ‘aupito ‘o e kakai ‘o e fonua ‘oku ma’u kinautolu ‘e he mahaki ‘o e suka, ko e faka’ilonga ta’etoeveiveiua ia ‘o e t lalo ‘a e tu’unga faka’ekon mika ‘o e fonua. ‘Oku ‘ikai ke a’u e seniti ‘oku ma’u ‘e he Tonga, ka ko e kakai masiva ‘i he fonua, ke feau’aki ‘enau ngaahi fiema’u faka’ahó ko e hikihiki e totongi e koloa.

6. Pangik Kom siale Fakavaha’apule’anga ‘a e Pasifikí (PICB)

Ko e pangik p ‘e taha ‘i Tonga ni ‘oku ne lava ‘o tuku hifo e totongi tupu n (*loan interest rate*) ki he peseti ‘e 6. Ko e Pangik Kom siale Fakavaha’apule’anga ‘a e Pasifiki (PICB) Ko e pangik p ‘eni tuku kehe mei he pangik ‘a e Pule’angá. ‘Oku ma’u ‘inasi ai ‘a e Tonga, Tal kia ‘a e Tonga, Pule lahi ‘a e Tonga pea mahino ko e fa’u pangik ‘a e Tonga mo ‘ene holoki ‘a e totongi tupu n (*loan interest rate*), ko e ‘ofa he kakai Tonga. Ka ko e pangó ne to’o ‘e he Pangik Pule ‘ene laisení koe’uhi ko e fale’i ne fai ‘e he Kovana mo e Sea ‘o e poate. Ko e kaniseli ko eni ‘a e laiseni e pangik PICB, ‘oku ‘ikai l unga ha taha kuo mole ‘enau pa’anga pea lava lelei ‘a e totongi fakafoki ‘a e pa’anga ‘a e kakaí. Ka to’o e laiseni ‘o e pangik kotoa he ‘aho ni, ‘oku mau ‘ilo fakapapau he ‘ikai lava ‘o ma’u kakato e seniti e kakai e fonuá he ko e lahi e pa’anga ko ia kuo ‘osi n atu ia ki he kakai e fonua mo e kakai muli ‘oku nau ng ue fakapisinisi hotau fonua. ‘Ikai lava ‘e he Pangik Pule ‘o holoki ‘a e totongi tupu e ngaahi pangik kae lava ia ‘o tamate’i e pangik Tonga, Siaina, na’ a ne lava ‘o holoki ‘a e totongi tupu n ki he peseti ‘e 6, pea ‘omai e ‘amanaki lelei ki he kakai ‘o e fonua.

7. Fu’u lahi e mafai ‘o e Pangik Pule.

‘Oku ng ue’aki ‘e he Pangik Pule ‘a hono liliu mo fa’u e ngaahi lao ki he fakatau’at ina’i kinautolu mei he Pule’angá mo e kakai e fonua kae ‘at ke fai ‘enau fa’iteliha. Ko e lao he taimi ni ‘oku ngata p he mafai ‘o e Pule’angá hono fili e Kovana mo e Sea ‘o e poate kae peh ki he kau tal kita ‘o e Pangik Pule. Ko e toenga ‘e fa’ifa’iteliha p Pangik Pule ia he’enau me’a ‘oku faí p ‘e sai ki he fonau pe ‘ikai. ‘Oku ‘i ai ‘emau hoha’a lahi ki he fa’u lao mei he Pangik Pule, ‘oku ‘amanaki ke feme’a’aki ki ai ‘a e Fale ‘eiki ni. Ka ko e ngaahi lao ko ení ‘oku ha’u mei f . ‘Oku mau tui ko e ngaahi lao ko ení ‘oku ha’u ia mei he pangik fakakom siale ‘o teke mui ai e ngaahi pangik fakam mani lahí. Ko ‘enau taumu’a ke nau pule’i fakalukufua e mo’ui ‘a e kakai e fonua. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi lao ‘oku fokotu’u atu he Pangik Pule pea ‘oku ‘amanaki ke fakah ki Fale Alea. Ko e ngaahi lao ko ení ke malu’i e ngaahi fiema’u e ngaahi pangik ke;

- i. Ke fakalahi ‘enau tupu (*profits*) ‘oku ma’u mei he ivi mo e kakava hotau kakaí.
- ii. Pukepuke tu’unga masiva e kakai e fonua ke ‘oua na’a lava ke fakafepaki’i kinautolu mo ‘enau ngaahi fakaehaua ‘oku faí. ‘Oku tu’unga tatau p masiva ‘a e kakai e fonua he ‘aho ni mo e ta’u ‘e 30 kuo hilí.

8. ‘Ikai fakapotopoto ‘a e ng ue’aki ‘e he ngaahi pangik ‘a ‘emau pa’anga ke fakaehaua’i’aki kinautolu pea to e to’o ‘emau koloa.

‘Oku hang ‘oku ‘ikai ha Pangik Pule he fonua he fu’u t tu’a e fa’ifa’iteliha e pangik he pa’anga ‘a e kakai e fonua. Koe’uh he ko e fa’iteliha tau’at ina ‘a e ngaahi pangik . Kuo

ngalo ia 'iate kinautolu ko e pa'anga 'oku fai'aki 'enau fakaehaua'i e kakai e fonua, 'oku 'ikai ko ha'anau pa'anga ka ko e pa'anga kotoa p ia 'a e kakai e fonua. 'Oku mau tui ta'etoeveiveiua kapau ne lava mo 'ilo 'e he Sea mo e K vana 'ena ng ue 'oku faí, he 'ikai ke tau a'u ki ha tu'unga ke ha'u e ngaahi kautaha pangik mulí 'o pule fa'iteliha ki he'etau pa'anga. Ka ko 'ene fakalolomá ko 'enau ng ue'aki p 'etau pa'anga ke to e fakaehaua'i 'etau mo'uí.

9. Lohiaki'i e Tu'i, Pal mia mo e Kakai e Fonua. ...

<001>

Taimi: 1050-1100

Kalake T pile: ... Ne h he ngaahi fakamatala 'a e K vana mo e Sea 'o e Poate he Ngaahi Fakam fola Lea *Media* 'o peh 'oku tupu e tu'unga faka'ekon mika 'o e fonua ka 'oku mau 'ilo pau 'oku 'ikai ke mo'oni 'eni he 'oku 'ikai hiki e tu'unga m siva 'a e kakai 'o e fonua. Fu'u mamafa e tu'unga 'o e koloa, holo e m lohi 'etau pa'angá kei lahi e f 'amokaki f fakatau'aki, 'ikai ha ng ue fo'ou ma'a e kakai 'o e fonua, holo e h koloa ki muli, fu'u lahi e h koloa mei muli, lahi ange e mahamahaki e kakai 'o e fonua kae tupu laui miliona 'a e ngaahi pangik .

10. Fakafoki Pangik Langa Fakalalakalaka.

'Oku 'i ai ko ha Pangik Langa Fakalalakalaka 'i Tonga ni p ko e Pangik Kom siale p ia ? Ko e 'uhinga 'a e fehu'i kapau kuo ng ue fakapangik kom sialé 'a e Pangik Fakalalakalaka pea ko hai leva te ne fai 'a e ng ue langa fakalalakalaka 'o e fonuá mo tokanga'i e kakai m siva. 'Ikai ke taumu'a eni ne fokotu'u 'aki 'a e pangik Fakalalakalaka. 'Oku fiema'u ke fakafoki p ia ki he tu'unga ko e Pangik Langa Fakalalakalaka 'o 'ikai ko ha pangik fakakom siale ke ne fai 'a e langa fakalalakalaka 'o e fonua mo tokonia e kakai m siva.

Ko e fonua langalanga hake 'a Tonga ni pea 'oku fiema'u ke 'i ai ha pangik ke tokonia 'a e kakai m siva mo tokonia 'akinautolu 'oku 'ikai fiema'u 'e he ngaahi pangik kom sialé. Pea kapau 'e 'ikai fakafoki 'a e taumu'a 'o e Pangik Fakalalakalaka 'o e fonua pea 'e leva 'a e kakai masivesiva ki f ke fai 'enau ngaahi fie ma'u fakapangik . Hang eni ha'ano fakam hino mai 'e kei nofo p pulá ai p 'a e kakai m siva ki he fakap pula 'a e ngaahi pangik fakakom siale 'i Tonga ni pea kei hoko atu ai p 'a e 'ikai lava 'e he Pangik Pule 'o mapule'i 'a e ngaahi fakap pula 'oku fai he ngaahi pangik .

'Eiki Sea koe'uhí ko e palopalema mo e 'uhinga 'oku mau tuku atu 'i 'olunga 'oku mau fokotu'u atu 'a e ngaahi me'a ni ki ho Fale 'Eiki mo e Pule'anga ke mou k taki 'o fakahoko.

'Uluaki, ke fai ha tu'utu'uni m hino mo pau ki he totongi tupu n mo e ngaahi totongi n makehe ke 'oua 'e to e laka hake 'i he p seti 'e ono.

Ua, ke fai ha tu'utu'uni mo ha ng ue m hino mo fakapapau'i 'e tukuange 'a e pa'anga 'a e kakai 'o e fonuá 'oku *deposit* 'i he ngaahi pangik ke n o'i atu ki tu'a ke fakakake hake 'a e tu'unga faka'ekon mika 'o e fonua.

Tolu, ke fokotu'u ha K miti Tau'at ina faka-Fale Alea ke fakatotolo'i 'a e ng ue mo e founa ng ue 'a e Pangik Pule taut fito ki he Sea mo e K vana 'o e Pangik Pule.

F , ke fakam l l o'i fakataimi e Sea 'o e Poate 'o e Pangik Pule fakataha mo e K vana 'o e Pangik Pule kae fai ha fakatotolo tau'at ina ki he'ena faifatongia mo e faifatongia 'a e poaté mo e Pangik Pule koe'uhí ko e ngaahi me'a 'oku h atu 'i he tohi tangi ni.

Nima, ke ta'ofi ha to e alea 'i ha lao fo'ou 'oku 'oatu mei he Pangik Pule kae 'oleva ke fakapapau'i ko e ngaahi lao ko 'ení ko 'ene ha'u mei f ? Pea ke m hino 'ene tokoni ke hiki hake 'a e tu'unga m siva 'a e kakai 'o e fonua.

'Eiki Sea fakamolemole'i ange kimautolu na'a kuo fakafiematamu'a 'a e fakatangi ni ka ko 'emau ongo'i p hotau fonua mo e tuku fonua 'a e 'Uluaki F pea tau m lino, tau'at ina mo fiefia mai ai he ta'u eni meimei 200. 'Oku hoko mai ki he liliu fakatemok lati ange hotau fonua pule'i 'i Tonga ni pea ne mau hangam lie 'e mat tonu hotau to'utangata ki he ngaahi kaveinga 'o e liliu ko e Pule'anga 'a e kakai ma'a e kakai. Ka neongo ia 'oku mau kei tangi atu ki he Feitu'u na mo e 'Eiki Pal mia mo hono Pule'anga kae peh ki he M mipa Fale Alea kotoa 'o Tonga ke mou fanongo mai ki he'emau tangi. He ko e tangi 'a e lavea ka 'oku mau tautapa kiate kimoutolu ke mou tokoni mai. Fakatauange 'e faitapuekina mai ai p 'e he 'Otua Mafimafí 'a e Feitu'u na mo e Fale 'Eiki ni 'i he tataki hotau fonua 'i he ngaahi 'aho ni.

Faka'apa'apa mo e lotu fakamo'oni ki ai Kol liana 'Otuang Naufahu, Fololeni Ma'afu Palu, Mrs. Lesieli Namoa pea mo e ni'ihí ko eni 'i he ngaahi peesi ko eni.

Tukuhifo Tohi Tangi fika 7/2016 ki he K miti Kakato

'Eiki Sea: M l tuku p ia ki he lalo ki he K miti Kakato kae faka'osi mai hono lau e tohi tangi fika 11/2016.

Tohi Tangi Fika 11/2016

Kalake T pile: Tohi Tangi Fika 11/2016

'Aho 25 'o 'Aokosi 2016

Lord Tu'ivakan

Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga

'Eiki Sea,

Tohi Tangi Fekau'aki mo e Hiki 'o e Totongi Tute

'Oku makatu'unga 'a e tohi ni 'i he 'ikai ke u fiem lie ki he hikihiki ko ia 'o e totongi tuté fakatatau ki he Lao 'o e Tukuhau 'Ekisia na'e kamata ng ue'aki 'i he 'aho nima 'o Siulai 2016.

Ko e toki hiki ko eni 'a e tute 'ekisia ki hono h mai 'o e 'aisikilimi 'o pa'anga 'e taha s niti 'e 50 ki he lita 'e he Pule'anga. 'Oku u sia lahi 'aupito 'a e pisinisi hang 'oku tautea'i 'a e kakai 'o e

fonua pea 'oku fakaholomui foki ki he fanga ki' i pisinisi iiki fakalotofonua taautaha 'a ia 'oku nau lolotonga feinga ke fakalalakaka 'enau pisinisi he ta'u 'e ua ki he tolu kuo 'osi.

Na'e kamata 'i he ta'u 'e f kuo hili 'a e hoko 'a e *A. Cowley & Sons* ko e fakafofonga fakalotofonua ki he Kautaha 'Aisikilimi Nu'usila 'iloa ko ia ko e *Tip Top*. Ko e 'uhinga lahi p 'a e hoko 'a e *A. Cowley & Sons* ko e fakafofonga fakalotofonua ki he *Tip Top* ke tokoni' i 'a e ngaahi pisinisi langalanga hake 'i he fakam keti pea peh ki hono ng ue'aki 'a e ngaahi 'aisi tuku'anga koloa 'aisi pea 'i he taimi tatau 'oku mau tuku atu 'a e ngaahi koloa 'oku mat 'aki lelei 'aupito hono ngaohi mei he ngaahi ng ue'anga 'oku ngaohi ai 'a e hu'akau mo e siisi.

Na'e 'i ai foki 'a e fakalaka lahi 'i he ngaahi pisinisi taautaha taut fito ki he ngaahi falekoloa iiki 'i he ngaahi kolo 'i he ta'u 'e ua kuo hili 'o malava ai ke nau to e fakang ue'i ai hotau kakai pea 'i he taimi tatau hono to e tuku atu ki he kakai 'o e fonua 'a e ngaahi koloa 'oku lelei 'a e founa hono ngaohi. Na'e lava kotoa 'eni 'ikai ke to e 'i ai ha fakamole makehe ki he ngaahi pisinisi peh foki ki he konisiuma. 'I he teuteu 'a e Pal mia 'o Tonga ki he *Community* Tonga mo tu'apule'anga na'a ne peh , ko e ho'ata ki tu'a ko e tali ui ko e makat liki ia 'o e fa'unga pule lelei. Pea 'oku 'ikai ngata he'ene f hokotaki ke to e v ofi ange 'a e Pule'anga mo hono kakai ka 'oku t fito foki 'a e faitu'utu'uni ni mei he vahevahe tatau pea mo e tali ui ki he kakai 'o Tonga.

'Oku 'i ai 'a e hoha'a lahi ki he ho'ata ki tu'a mo e tali ui 'oku fakah mai ko eni he ko e ngaahi fakataha na'e fakahoko mo e kau ng ue 'a e Pule'anga na'e 'ikai ke fai ha f alelea'aki ia p ha fokotu'u fakakaukau atu mei he motu'a ni pea mo e kotoa 'o e ngaahi pisinisi iiki 'oku nau kole mai ke u fakafofonga'i. Ko e tali p 'oku ou ma'u ko e fakahoko mai ko e tute p eni ki he suká.

'Oku te'eki ke m hino 'i he hilifaki 'o e tute 'o e suká p 'oku fakalalakaka ai 'a e mo'ui lelei 'a hotau kakai p ko e founa t naki tukuhau p eni ia pea 'i he'ene peh 'oku mahu'inga 'a e sio mo e fanongo ki he ngaahi t peití faka-Fale Alea 'i he Pasifiki pea mo e ngaahi fonua fakalalakaka ange hang ko ia ko Nu'usila. Ka ko e fakakaukau fakavalevale ko eni 'a e Pule'anga ki hono hiki 'a e tute 'aki 'a e p seti 'e 41.3 ki he koloa 'oku toki mei tu'o taha ... ki he ngaahi koloa 'iloa ange pea to e fakatu'ut maki ki he mo'ui 'a e kakai hang ko e tapaká, kava m lohi pea peh ki he kapa inu. Pea hang na'a ku lau ki ai 'i mu'a 'oku hoko 'a e hiki ko eni ko hono tautea'i ai p 'a e kakai 'Tonga. Kapau leva ko e taumu'a ko eni ko e founa ia ke tataki ai 'a e tukuhau 'e f hangahangai leva 'a e ola ko ia 'e 'ikai malava leva 'a e ngaahi pisinisi Tonga 'o fakatau atu 'enau koloa pea 'e holo leva 'a e koloa h mai mo e 'ekisia 'o hang ko ia talu mei he 'aho nima 'o Siulai 2016.

'I he'ene peh 'e h mai leva 'a e 'aisikilimi ma'ama'a ange 'a ia 'oku 'ikai ke ne ma'u 'a e fie ma'u fakamo'ui lelei pea 'ikai ke fu'u lelei hono ngaohi ko e 'aisikilimi p ia 'e ala ma'u 'e he kakai 'a ia 'oku 'ikai ke sai ki he mo'ui lelei 'a e kakai 'o e fonua.

'Eiki Sea 'oku ou fai atu 'a e fakatangi ni 'o fakafofonga'i atu 'a e ngaahi pisinisi taautaha fakalotofonua 'a e tautapa ki he Feitu'u na he kuo 'ikai ke mau lave'i p te mau to e tangi ki f . Kae angalelei ange mu'a 'a e Feitu'u na 'o fakakau atu 'a e kaveinga 'i he f me'a'aki 'a e Fale Alea p ko ha tu'utu'uni 'a e Feitu'u na ki he ngaahi potung ue fel ve'i ke mau fakataha.

Ko au mo e ngaahi kautaha pisinisi 'oku ou fakafofonga'i 'oku 'ikai ke mau fakaf paki ki hono hilifaki 'a e tute ko eni ki he 'aisikilimi ka ko ha hiki p seti si'isi'i p pea ke 'oua foki 'e u sia ai

‘a e mo’ui ‘a e kakai Tonga pea peh ki he ngaahi pisinisi. ‘Oku to e u sia lahi foki ‘a e ngaahi pisinisi iiki ‘i he ngaahi liliu fakap litikale pea mo e fili fakata’u f ‘a e Pule’anga mo e Fale Alea ‘oku malava ke kamata p pea ‘oku u sia ai p ‘i loto ‘i he vaha’a taimi ko ia pea ‘e ‘i ai ‘a e fiema’u ke fai ha f m hino’aki mo e ngaahi pangik ‘i Tonga ni. ‘Oku ‘i ai ‘a e faka’amu mo e kole ke fakahoko ange mu’a ‘e he Pule’anga Tonga ‘enau ng ue fakatatau ki he ngaahi taumu’a ng ue ‘a e Pal mia koe’uhi ke malava ‘e he kakai ‘o eo fonu ‘o kau atu ki he ngaahi al lea ki he fai tu’utu’uni ke hakeaki’i ai ‘a e tu’unga faka’ekon mika ‘a e fonua pea peh foki ki he kaha’u ‘etau f nau.

Faka’apa’apa atu fakamo’oni ki ai *Alfred Cowley*, Tal kita Pule *Albert Cowley Sons* pea mo e Fakafofonga ‘o e ngaahi Pisinisi Iiki mo e ngaahi fakamo’oni ‘i lalo ai Sea.

‘Eiki Sea: M 1 . Kole p Hou’eiki ke tukuhifo p ki lalo ki he K miti Kakato ke mou toki f me’a’aki ki ai. ‘I he’ene peh tau ki’i m 1 1 ai.

(Na’e m 1 1 ‘a e Fale.)

<002>

Taimi: 1115-1130

S tini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Alea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki tau liliu ai pe ‘o **K miti Kakato**.

Na’e me’a hake leva ‘a e Sea K miti Kakato ki hono me’a’angá, pea hoko atu ‘a e fakatahá ‘i he K miti Kakato.

Sea K miti Kakato: Hou’eiki lava pe ‘o mou fakama’ama’a atu. Tapu ki he ‘Eiki Pal miá mo e Tokoni Pal miá, Hou’eiki Minisit e Kapinetí. Fakatapu ki he kau N pele ‘a ‘Ene ‘Afió, tapu mavahe foki ki he kau Fakafofonga e Kakaí. M 1 mu’a Hou’eiki e kai fakalaum lie lelei, kei fakaivia, fakahoko e fatongia fakafalala kiate kitautolú, kae tuku mu’a ke u vahevahe atu ha ki’i kongá ke tokoni pe ki he’etau fonongá. ‘I he Tohi ‘a M tiu vahe 16, ai e ki’i talanoa ai, ke ke fakapapau’i ko hai ho takí. ‘I he veesi 18 na’e ‘i ai e tali ai ‘a e ‘Eiki na’a ne peh , ko Pita koe? Pea ‘i he funga maka ni te u langa ai hoku siasí, pea ‘e ‘ikai ha m lohi ki ai ‘a e ngaahi matap ‘o H tesí. Ko ha tapuaki ia ‘oku foaki ma’aha taha ‘oku ne ‘ilo’i lelei hono takí, pea ‘oku ‘ikai ko ha ue’i ia ‘e ha tangata ka ko e fakah ia ‘e he laum lie. M 1 .

Tau hoko atu ‘etau ‘asenitá ‘i he 5.1. Ko e 5.1, ‘a ia ko e kongá ko iá na’e tatali pe ke tuku ki he K miti Laó, ke vakai’i pe ‘oku fekau’aki ‘eni pea mo e Kupu 61 (3) ‘o e Konisit toné pea ‘oku to e tali ke tuku ki he k mití, ki he ngaahi totonu ‘a e ... , ke nau fakapapau’i ‘a e Tu’utu’uni Ng ue ‘o e Falé ke taha p ‘a e Fale Pa’angá ‘a e folau. ‘A ia ‘oku ou kole atu, tau mohetolo mu’a ‘a e 5.1 ke tau tali ke mahalo ‘oku fakataha pe k miti ko ení ‘a ho’at , pea toki ‘omai ‘enau l pootí pea tau toki hoko atu ki ai. Ka tau hoko atu mu’a tautolu ia ki he’etau hoko ‘etau ‘asenitá. ‘A ia ko e ngaahi Lao Fakaangaangá eni, 5.2.1 Fika 13. Mou me’a pe ki ho’omou ngaahi laó Hou’eiki pea

fakama'ala'ala mai 'e he ni'ihiko ia 'oku nau laó ke mea'i lelei 'e he Hou'eiki, pea hoko atu 'etau fakamalangá. Minisit Lao me'a mai koe. Lao Fika 13/2016.

Alea'i Lao Fakaangaanga Fika 13/2016

Eiki Minisit Lao: ...(kovi e ongo)...

Sea K miti Kakato: Fakamo'ui e maamá k taki.

Fakama'ala'ala he taumu'a 'o e Lao Fakaangaanga fika 13/2016

Eiki Minisit Lao: Sea ko u kole ke u h fanga he fakatapu kakato na'e kamata 'aki hotau Falé 'i he pongipongi ni, kau h fanga atu ai pe. Ko e me'a lelei Sea, 'a e malu ko 'a e anga e nofo fakafonuá. Fai ma'u pe he pongipongi 'e he Seá 'a e fakatapu kakato, pea ko e me'a leva 'a mautolú ko e h fanga atu ai pe. Ko hono 'uhingá, he kau ka to e fakatapu 'o t nounou kuo maumau e fu'u fakatapu faka'ofa'ofa ia. Ka ko e lao ko ení, mou me'a hifo pe ki ai, ko e me'a lelei taha e lao ko ení he na'e lava mai pe foki pea mo e ... ko e lao ko ení 'oku lolotonga lele pe ia, ko e V eni mo e Kakaí. Me'a mahu'inga taha 'i he fakatonutonu ko ení, ko e liliu e hingoá 'o 'ikai ke kei V mo e Kakaí ka ko e 'Omipatimeni. Ko e taha eni 'a e ngaahi 'uhinga lelei 'oku tau hanga ai 'o *tonganize* 'a e lea fakapilit nia, mo ha to e lea p ia, ko e fakalahi 'aki ia 'etau lea fakatonga. 'Oku 'i ai e fa'ahinga 'oku 'ikai ke nau fiefia ai, ka ko e ... Hou'eiki ko e me'a ia 'oku mahu ai e lea fakapilit niá, 'oku mohu, mahu 'a e lea fakapilit niá, ko 'ene hanga 'o oh i mai 'a e ngaahi lea mulí 'o fakalahi 'enau leá. Pea 'oku mou hanga pe 'o mea'i 'oku hao atu ai 'etau ki'i fo'i lea Tonga ko e *taboo* 'a na'e ha'u e kau Misinalé 'o fiefia he'enau sio 'i he molumalu e ki'i fo'i lea ko iá pea 'oku t naki ia he lea fakapilit niá ...

<003>

Taimi: 1130-1140

Eiki Minisit Lao: ...tatau p mo eni Hou'eiki M mipa.

Ko e lao ko eni 'oku to'o 'a e Komisiona ki he V mo e Kakaí, ka e fetongi 'aki ia 'a e 'Omipatimeni. Ko e 'uhinga lahi taha p ki ai 'i he m mani ko e hingoa eni. Pea ko e taimi ko 'oku fai ai 'a e ng ue 'a mamani katoa, tatau p 'a e Kominiueli mo e me'á, ko e hingoa eni 'oku ng ue'akí. Pea ko e taha ia ko e 'uhinga ko e me'a ia 'e taha 'o e liliu ko eni.

Ko e me'a hono uá. Pea ko u 'ilo p 'e 'i ai 'a e fa'ahinga 'ia kimoutolu 'e 'ikai ke fu'u sai'ia ai ko e founga filí. Kapau te mou hanga 'o mea'i 'e 'Eiki Sea, kuo hanga 'e he Pule'anga 'o tokanga'i 'a e faka'ofa'ofa 'o e hanga p 'e he Sea, 'o fili 'a e 'Atita Seniale pea toki hanga 'e he Falé 'o *approve*. Ko e founga ia 'oku fakakaukau 'a e Pule'anga ko e taha eni 'i he founga lelei taha, ke ng ue'aki kau ai 'a e lao ko eni. Ke hanga 'e he Seá 'o fili pea toki hanga 'e he Falé 'o tali.

'Oku tau fa'a hanga foki 'o muimui he ngaahi founga mei muli. Ka 'oku 'i ai 'a e taimi 'e taha, 'oku tau fakatokanga'i. Ko 'etau *experience* 'atautolu ia 'i Tonga ni. 'E ako mei ai 'a muli ia, pea 'oku kau ai 'a e founga fili ko eni. 'Oku fili 'e he, 'osi maau p ia. Hang ko 'eku lau, ko e me'a k toa ko iá 'i he 'Atita Seniale, 'oku fili 'e he Sea, *approve* 'e he Falé. Ko e liliu ia 'e taha 'i he ..pea ko e lahi taha 'o e 'u lilililiú, ko e kau ai 'a e Seá mo e Fale Aleá. Mahalo ko e me'a lahi taha

p ia Sea. 'Ikai ha to e fu'u me'a ia, tukukehe kapau 'oku 'i ai ha taha ia ...

Vili Hingano: Sea, kole ki'i fakama'ala'ala mu'a mei he 'Eiki Minisit ?

Sea K miti Kakato: 'Eiki Minisit , ko e ki'i kole fakama'ala'ala eni 'a 12.

Tokanga ke fai fakamalanga he me'a 'oku tohi'i he lao

Vili Hingano: K taki p 'Eiki Minisit . Ko e me'a ko ena 'oku ke me'a mai ki ai, tokanga atu ki he fili 'e he 'Eiki Sea ko ia 'a e 'Omipatimeni. 'I he 'aitemi Fika 5. Fetongi 'a e kupu 3 fakapekia 'a e kupu 3 'i he tefito'i lao pea fetongi 'aki eni. Tolu 'Omipatimeni. 1. "Kuo pau ke fokotu'u 'a e 'Omipatimeni 'e he Sea, kapau 'i he loto ki ai 'a e Fale Alea, hili ha tala ng ue 'i he founga totonu."

Sea, ko e kole fakama'ala'ala p ko e 'uhinga, he ko e me'a ko 'oku me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisit 'oku fili 'e he 'Eiki Sea. Ka ko e fo'i fakalea 'i he kupu ko eni 'o e laó, kuo pau ke fokotu'u 'a e 'Omipatimeni. Ko u lave'i p ko e loea foki 'a e 'Eiki Minisit , pea ko 'etau talanoa ko eni, ko 'etau talanoa ki he me'a 'oku tohi 'i he kupu ko ia 'o e laó, pea 'oku totonu ke tau ng ue'aki 'a e lea totonu 'oku fakam nava'i mai 'i he lao Sea. 'A ia ko e 'uhingá ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'a ke ne fakama'ala'ala mai ange 'e ia 'a e faikehekehe 'o e filí mo e fokotu'u. He kapau 'oku fili, 'oku 'ikai ke toe fokotu'u. Ka ko e kongá faka'osi ko 'o e kupu 1. Hili ha talang ue 'i he founga totonu. Ko ia Sea, m l .

Sea K miti Kakato: M l . 'E Hou'eiki mou k taki p ko e ki'i fakatokanga mai p ki he'etau maika, ke 'oua te mou to e ..k taki 'o to e ue'i holo he kuo motu'a. Kuo 'osi tonu p 'ene...Me'a mai koe Minisit .

'Eiki Minisit Lao: Kole atu ki he Fakafofonga ke to e me'a mai ange. Ko e h ko 'e Fakafofonga?

Sea K miti Kakato: Ko e fiema'u 'e he Fakafofonga ko e h 'a e kehekehe 'o e fili mo e fokotu'ú. He 'oku me'a mai 'a e Feitu'u na 'oku fili 'e he Sea 'o e Fale Alea, ka ko e kupu 1 – Kuo pau ke fokotu'u 'a e 'Omipatimeni 'e he Sea.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ki'i fakamolemole. Ko u kole atu mu'a. 'E sai p ia?

Sea K miti Kakato: Sai p ia! Me'a mai.

Lord Tu'ilakepa: Sai p mu'a ke fai mo fakama'ala'ala 'e he 'Eiki Minisit Lao, ke a'u ki he me'a ko faka'osi, ka mau t naki 'emau me'á, hang ko e me'a ko eni 'a e Fakafofonga Fika 12. 'Oku mo'oni a e me'a 'a e Fakafofonga 12, kae si'i hoko atu 'a e Minisit Lao, ke fai mo faka'osi.

Sea K miti Kakato: M l .

Ngaahi fakatonutonu ki he Lao Fakaangaanga fika 13/2016

'Eiki Minisit Lao: Ka tau kamata p ko e 'uhinga'i lea hang p ko e me'a na'a ku lave atu ki

ai. Ko e fo'i lea *ombudsman*. Ko e *Commissioner* katoa p 'i he lao motu'a 'oku liliu ia ki he *ombudsman*. Tanaki atu ko e me'a 'oku t naki fo'ou atu ko e Sea, 'a ia 'oku 'uhinga ia ki he Sea, 'o e Fale Alea. Ko e me'a p 'e taha kapau te mou fakatokanga'i hifo 'oku t mate'i 'i he faka'uhinga'i lea 'a e fo'i lea ko e sino fakalao. Ko e 'uhinga 'oku t mate'i ai ia, 'oku 'uhinga *meaningless* h 'oku 'osi kau ia ko e ngaahi sitepu...*statutory bodies* 'oku 'imui ia 'i he t pile p ko e *schedule*, 'uhinga ia 'oku t mate'i ai. Tolú. T mate'i k toa 'a e me'a ko ena 'oku tu'u 'i he laó, ka 'oku t naki fo'ou mai 'a e tolu fo'ou, 'a ena na'a ku lave ki ai. Ko e fili ia 'e he Sea 'o e Fale Alea, pea ke tali 'e he Fale Alea. Hang p na'a ku lave atu ki ai, ko e muimui ofi eni ia 'i he founga fili 'o e 'Atita Seniale pea kuo 'osi hanga 'e he fonua ni 'o fakamahino 'oku *very successful*, pea 'oku mau muimui atu ai.

Hoko ki he 4. Ko e me'a tatau p , ko e liliu p 'a e Kapineta, kae liliu ki ai 'a e *Speaker* 'a e Sea 'o e Fale Alea. 5. Ko e me'a tatau p mo ia, ko e liliu p 'a e ngaahi hingoa *Commissioner* ki he *Ombudsman*. T mate'i 'a e *His Majesty* 'a e Tu'i, kae liliu ia ki he Sea 'o e Fale Alea. Ko e 'u liliu lea p ki he Hou'eiki 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u me'a lahi f f 'i ai. Hoko atu ki he 8. Kupu 6.

Lord Fusitu;a: Sea, k taki ko e ki'i fehu'i p . Ke fakama'ala'ala mai ange p ko e h 'a e mafai ko 'o 'Ene 'Afió 'oku tohi h ?

Sea K miti Kakato: 'Eiki N pele! Ki'i me'a hifo p mo ha'o peni 'o ki'i me'a tohi p kae hoko atu 'etau fakahoha'a 'i he me'a. Me'a mai 'Eiki Minisit ! Ka tau toki hoko atu. Hoko atu koe 'Eiki Minisit .

'Eiki Minisit Lao: Ko hono fakapekia p 'o e Tu'i 'i he Fakataha Tokoni, kae 'alu atu 'a e Sea ki Fale Alea. Ko e 6 ko hono to'o ia remove 'o e Komisoni na'e tamate'i, ka ko eni 'oku t naki atu. Ko e tanaki atu ko ena 'oku ne toe hanga 'e ia 'o toe fakama'ala'ala ai 'a e founga ke fai'aki ai 'a e fakam l l 'i ko e mate, 'ave ki fa'itoka mo e h fua. Pea a'u ki he kongá kapau te mou me'a hifo ki he kongá ua, ko e 'uhinga lahi hono .. 'a e 'uhinga 'oku tanaki mai ai, kapau 'oku *bankrupt*. Kapau 'oku hanga 'e he 'ilo...ko e taha eni ia he 'u *evidence* 'e toki hanga ai 'e he Fale Alea 'o fakahifo. Na'a mau peh p ko e h 'oku to e 'omai ai ki Fale Alea, ka ko hono 'uhingá ko e founga ia na'e fili 'akí ko Fale Alea, pea 'e to e foki p ki Fale Alea.

Kapau p te u lave atu ki he fakat t 'o e me'a ko eni. Ko e me'a na'e hokó me'apango p 'oku 'i heni 'a e tokotaha. Na'e fakam l l 'i 'aki 'i he Fakamaau'anga, ka na'e 'ikai ke ngata 'i he Fakamaau'anga. Na'e to e 'omai p ki Fale Alea ni 'o toki fai ai hono fakam l l 'i. Ko e me'a tatau p mo eni.

Valú. Ko e me'a tatau p Sea, 'oku 'ikai ha to e hang ko e me'a na'a ku lave ki ai. Ko e lao ni ia 'oku lolotonga lele lelei p ko e ki'i *facelift*, ko e toe ki'i ue'i p eni ke to e sai ange. Pea 'ikai ngata ai, ko e me'a mahu'inga foki 'a e *draft* 'o e fo'i lao ko eni. Ko e taumu'á kapau he 'e lava p , hanga p 'e he tokotaha 'o *hurt* 'a e 'Ofisi ko eni pea mo e *anti-corruption*. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga ia 'e peh 'e 'i ai ma'u p , k 'e lava.

Ko e me'a tatau p mo e valu. Ko hono v henga ko e me'a tatau p *contract remuneration*. Hiva. Ko e liliu lea p . Hongofulu. Ko e Hongofulu ko e me'a mahu'inga heni 'oku hanga p 'e he Komisiona pea ko e me'a tatau p eni ia pea mo e fili he 'Atita Seniale 'ene kau ng ué. Ko e pelepelengesi 'o e fo'i founga ko eni...

Taimi 1140-1150

‘Eiki Minisit Lao: ...he ‘oku to’o ‘a e kau ...’a e tafa’aki k toa eni ia mo ‘ene kau ng ue mei he *public service*, ko hai, tau’at ina ia ki ai, pea te mou me’a ki he t pile ko ‘i mui, kuo ‘osi to’o ia kau eni ia ‘i he ngaahi potung ue ‘oku ‘ikai ke a’u mai ki ai ‘a e lao fakapule’anga, kau Fale Alea, kau Minisit , ‘alu hifo ‘a e kau tama ia ko eni ‘o kau ai. 11 – me’a tatau p , 13 ko e tokoni p ia ki he taimi ‘oku fai ai ‘a e fakatotolo, 17 me’a tatau p mo ia, 18 ko e liliu lea p , 19, 20, a’u 29, ko e 30 ko e t naki fo’ou mai p ia ko e l pooti, pea ko e faka’osi ko e 31 ...ko e *transition* ia ‘oku peh leva ‘e he 31, ko e ...ko ia ko e komisoni ko he taimi ni ‘e lau p ia kuo fili ia ‘i he lao ko eni ke hoko ia ko e *ombudsman*. M 1 Sea, fokotu’u atu ai p .

Sea K miti Kakato: Fokotu’u mai. (ne pou pou) tau p loti.

Lord Tu’ivakan : Sea ko e ki’i ...

Sea K miti Kakato: Me’a mai N pele fika 3 ‘o Tongatapu.

‘Ikai fili ‘e he Sea e Ombudsman ka ‘oku ne fokotu’u mai ki Fale Alea

Lord Tu’ivakan : ...fakam ‘ala’ala p ki he ...mahalo na’e fakafehu’ia p ‘e he fakafofonga fika 12 ‘o Ha’apai, k koe’uhi p ko e ‘ikai ke mea’i p ‘e he kakai ‘oku ‘ikai ke fili, ko e fakalea p foki ko e fili ‘e he Sea, k ‘oku ‘i ai ‘a e founa ng ue ‘oku fakahoko ‘aki ‘a e ng ue ko ia ‘o fakatatau p mo e founa ng ue hono fakahoko ko ki he ‘Atita Seniale. ‘A ia ‘oku ... ‘e pau ke tu’uaki ‘a e ng ue ia mei he Fale p , pea ‘oku fai ‘a e tohi mai ki ai pea ‘oku ‘i ai hono taimi. Pea ko ‘enau ...fai ko eni hono *interview*, ‘oku ‘i ai ‘a e toki fili ‘a e p nolo ia ke nau fai ‘a e *interview*, k ko ia ko te ne ma’u ‘a e me’a pea ‘oku toki ‘omai leva ki he Sea. Ko e ola ia ‘enau me’á...pea ko e tokotaha leva ia ‘oku fokotu’u mai ‘e he Sea ki he Fale, ko e tokotaha ia ko e komisiona ia ko ke...’a ia ‘oku ‘ikai ke fili ia ‘e he Sea, ‘oku pau p ke fai ‘a e ng ue ko ia pea toki fokotu’u mai ki he Fale ‘a e ola ‘o e ng ue ko ia. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 , me’a mai Hou’eiki N pele ‘o Niua. Minisit k taki ‘o tamate’i hifo ho’o maama.

Lord Fusitu’a: M 1 Sea. Fakam l atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea, pea tapu pea mo e Feitu’u na pea mo e k miti.

Sea K miti Kakato: Minisit Lao.

Lord Fusitu’a: ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a mafatukituki ‘oku fie lave ki ai ‘a e motu’a ni.

Sea K miti Kakato: ‘E hou’eiki k taki tau lue fakakupukupu mai.

Lord Fusitu’a: ‘Oku lelei ‘aupito p . ‘Oku ou fiema’u ke u...f f mu’a Sea ke u ‘oatu ‘eku fakalukufua p a u toki fakakupukupu, he ‘oku ‘i ai ‘eku ngaahi hoha’ a fakalukufua ki he hu’u’anga ‘o e ngaahi fakakaukau ‘oku fakatefito ‘aki ‘a e lao ko eni. Lelei p ?

Sea K miti Kakato: Ngali vave ange ke tau to’o fakakupukupu.

Lord Fusitu’a: ‘Io, sai.

Lord Tu’ilakepa: Sea, sai p ke u ki’i...

Sea K miti Kakato: N pele fika 2 ‘o Vava’u.

Lord Tu’ilakepa: ...kole atu p au ia ke ‘ai mu’a ‘ene fakalukufua ‘a’ana, pea ‘osi ko ia pea tau foki mu’a ‘o fakakupukupu.

Lord Fusitu’a: ...’o hang p ko e faingam lie na’e ‘oange ki he ‘Eiki Minisit .

Sea K miti Kakato: Me’a mai ho’o fakalukufua, ko ‘ene ‘osi p ko ho’o lava ia ho’o me’a mai.

Tokanga ki he founa fili ‘o e Ombudsman

Lord Fusitu’a: M 1 Sea. ‘Oku’i ai ‘a e hoha’a ‘a e motu’a ni, ‘uluakí, ko e me’a p ko na’e me’a ki ai ‘a e fika 3 ‘a Tongatapu fekau’aki mo e founa fili ‘o e tokotaha ko eni . ‘Oku ‘omai ia ‘o peh ko e fokotu’u mai ‘a e Sea pea ko e founa ng ue foki ‘e iku p loti’i p ia ‘e he Fale ni. Mahino p ki he Feitu’u na Sea, ‘a ia ko e me’a ko kuo h ki tu’a ki he kakai ‘oku hang ko ‘oku fakatemok lati he ‘oku ‘omai ia ki he Fale ni. K ko e me’a eni na’e ‘uhinga ki ai ‘a e fika 12 ‘o Ha’apai, ko hono ‘omai ko ke fili ‘e he Fale ni, ko e 12 ko ‘a e Kapineti mo ha to e fo’i 2 tau peh fika 4 pea mo fika 16, ko ene h ‘a’ana ia, ‘a ia ‘oku hangehang p hano fili p ‘e he Kapineti ‘Eiki Sea, tau ‘ai ‘a e lea m ’ala’ala. Neongo p ‘oku fakalea mai ia ‘oku ‘omai ki he Fale, pea ngali fakatemok lati k ko e *practical* ko ‘a hono fakahoko ...

‘Eiki Minisit Mo’ui: Sea ki’i fakatonutonu atu ...

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni ‘Eiki N pele. K taki ‘o ki’i...

‘Eiki Minisit Mo’ui: Sea ‘ikai ke u ‘ilo p ko e h ‘a e ‘uhinga ‘oku tau ...Sea tapu p mo e Feitu’u na, ki’i fakatonutonu Sea, ‘ikai ke u ‘ilo p ko e h ‘a e me’a ‘oku tau toutou...

Sea K miti Kakato: ‘Eiki N pele ‘o Niua fakamolemole ‘Eiki Minisit , me’a mai ‘Eiki Minisit .

‘Eiki Minisit Mo’ui:...ko e ‘alunga eni ia ‘o e Fale ‘Eiki ni Sea ‘a e ngaahi me’a ko eni kapau ‘oku p loti, he’ikai ke tau to e lava ‘etautolu ‘o liliu ‘a e me’a ko ia Sea, pea ‘oku ou tui au ia te tau to e t t mo liliu p tautolu he fo’i *issue* tatau he me’a ko eni Sea, kapau ko e me’a ia pea ‘ai ke liliu ‘a e fa’unga ia ‘o e Fale kapau ko e me’a ia ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga N pele.

Sea K miti Kakato: M 1 . Me’a mai ‘Eiki N pele.

Lord Fusitu’a: K taki Sea, mahalo na’a ‘oku ‘ikai ke fu’u mahino ia ki he ‘Eiki Minisit , ka u to e ki’i fakam ’ala’ala atu.

‘Eiki Minisit Mo’ui: Sea ‘oku mahino p ki he motu’a ni ‘oku ‘ikai ke to e fiema’u ia ke to e fakam ’ala’ala mai Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisit .

Lord Fusitu'a: Ko ia 'a ia 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha me'a ia 'oku fakatonutonu he 'oku tonu p 'eku lave ki he p loti ko e me'a kuo pau ke p loti'i. Ko e 'uhinga ...

'Eiki Minisit Mo'ui: ...ko e fo'i me'a ko 'oku me'a ki ai ko e fu'u me'a ia fu'u me'a mahino ia pea ko e fu'u me'a *normal* ia Sea, ke toutou t mo liliu ai.

Lord Fusitu'a: Talaange ki ai ke laum lie lelei kae 'osi atu 'a e fakam 'ala'ala ke mahino ki ai.

Sea K miti Kakato: 'Eiki Minisit kuo mahino ki he motu'a ni 'a e me'a 'oku ke me'a ki ai ki he hou'eiki N pele. Me'a mai.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Ka u ki'i tokoni atu Sea ki he fakafofonga.

Lord Fusitu'a: Tali p 'a e tokoni.

Sea K miti Kakato: Tokoni, me'a mai.

Fakama'ala'ala ki he founa 'e fili'aki Ombudsman

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: M l Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Sea, tapu pea mo e Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato. 'Eiki Sea ko 'eku ...'oku ou tokanga au ki he fakam 'ala'ala na'e fai 'e he 'Eiki N pele fika 3 ko 'o Tongatapu. 'Oku 'i ai 'a e *due process* ia 'oku fakakakato, kuo pau ke tu'uaki kuo pau ke tohi mai 'a e fa'ahinga ko 'oku nau ma'u 'a e ngaahi 'ilo mo e taukei mo e faka'ilonga ke fakahoko 'a e fatongia ko ia. Pea 'oku toki fokotu'u leva 'e he Sea 'oku 'i ai 'a e p nolo, ko nautolu ia 'oku nau fai 'a e ...pea 'oku toki 'omai ko ia 'a e ola 'o e ng ue ko ia ki he Sea pea ko e Sea leva 'oku ne toki fokotu'u. Ko e ' founa fakapotopoto fakang ue eni ia 'Eiki Sea, ko e ng ue p 'a e Fale ni ia ko 'enau fakapapau'i ko e founa ko eni ko e lelei taha ia. Ko e p loti mo e me'a kehe ko e me'a tau'at ina p ia 'Eiki Sea, k 'oku makatu'unga ia ko e h 'a e lelei taha kuo 'omai mei he *due process* ko eni, m l .

Sea K miti Kakato: Ko e ki'i tokoni eni.

Lord Fusitu'a: Tali lelei.

Mahino ange founa ng ue he'ene tu'u he lao fakap langi

S miu Vaipulu: Kole p ke u h fanga p ki he fakatapu Sea. 'Oku ou tui ko e *process* ko eni kapau 'e me'a 'a e hou'eiki ki he kupu 3 fakap langi 'oku mahino ange 'ene tu'u ko 'a e founa ng ue ko 'e fai, 'oku toki fokotu'u mai 'e he Sea ia 'osi 'a e *due process* ko *recruitment* 'oku 'asi ia 'i he fakapilit nia.

Sea K miti Kakato: M l , hou'eiki ...

Lord Fusitu'a: M l Sea.

Sea K miti Kakato: Fakamolemole N pele ka u to e ki'i fakahoha'a atu.

Lord Fusitu'a: Ko ia, ko e me'a ko 'oku hoha'a ki ai 'a e motu'a ni ...'oku h ?

Sea K miti Kakato: ...ko 'eku kole atu ke u ki'i fakahoko atu'a e me'a ko na'a ku 'uhinga ki ai. Me'a ki lalo, pea tamate'i ho'o maama ka u ki'i fakahoha'a atu. Ko e me'a ia na'a ku 'uhinga atu ko ke tuku 'a e malanga fakalukufua he te tau l loa, ka tau 'unu p ki he kupu pea toki 'omai ai p 'a e me'a ko 'oku ke malanga'i. 'Oku ou kole atu ke ke ki'i 'omai ke ki'i vave hou'eiki.

Lord Fusitu'a: M l Sea, ko e kole fakamolemole atu he 'ikai ke mahu'inga m lie 'a e fakakupukupu kapau he 'ikai ke 'oatu 'a e fakam 'ala'ala fakal kufua, he ko e lao ko eni 'oku fakapona mai mo e to e fo'i lao 'e ua ke liliu 'a e founa ko ke komisoni fakafepaki'i 'a e faihala ko e 'uhinga 'oku...ko e 'uhinga ia 'oku m fatukituki ai, he ko e founa fakanofu ko eni 'oku 'ai ke 'oatu mo e founa fakanofu 'o e ...

Sea K miti Kakato: Me'a mai koe, hoko atu.

Lord Fusitu'a: Ko ia 'oku ou 'uhinga ki ai. Ko ia ai kapau 'oku fakanofu 'aki ia 'a e p loti 'oku hang p ia hano fakanofu 'e he Kapineti, ko e hoha'a 'a e motu'a ni ia ko e hoko mai ko 'a e fo'i Lao ko ke Fakafepaki'i 'a e Faihala, 'e fakapolitikale'i mo e fo'i fakanofu ko ia he 'oku to'o ia mei he sino tau'at ina ko 'Ene 'Afio pea mo e Fakataha Tokoni kae 'omai ia ke p loti'i 'e he Fale ni, pea ko hono fakalea mahino p 'oku hang p hano fakanofu 'e he Kapineti, he ko e 12 ko mo e toko 2 ko 'o 14 ia hono fakanofu 'a e tokotaha ko 'oku nau loto ki ai.

Ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'a, neongo p 'oku lahi ...

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu , 'a e Minisita ...

'Eiki Minisit Lao:

Sea K miti Kakato: Fakamo'ui 'a e maama.

'Eiki Minisit Lao: ...'e sio 'a e k miti tukukehe ange ko e me'a na'a ku lave atu ki ai kuo 'osi *proven successful* 'a e fili 'Atita Seniale 'e he Sea 'o e Fale Alea. Pea hang ko e me'a 'a Vava'u 16, kuo pau p ke ha'u lelei eni ia 'i he fakap langi kuo ha'u ia 'i he *after two recruitment process*, 'ikai ke 'i ai ha me'a noa'ia ...

<005>

Taimi :1150-1200

'Eiki Minisit Lao : ... 'e maau mo tala, ha'u k toa. Ko e palopalema ko na'e sio ki ai e K miti, 'ave ki he tafa'aki 'oku tala ko e tau'at ina. Ko e kakai ia 'a hai? Ko hai na'a ne fili mai nautolu? Ke mai, pea ha'u leva e taha ko eni, 'o fai fakakovi heni 'o mu'a e Pule'anga, 'e hola ia. Ko e 'uhinga ia hono 'omai ki heni.

Lord Fusitu'a : Sea, ki'i fakatonutonu atu p .

Sea K miti Kakato : Me'a mai.

Lord Fusitu'a : Ko e ni'ihiki . faka'apa'apa p ki he Minisit . Ko e ni'ihiki ko 'oku 'uhinga ki ai 'oku Fakataha Tokoni ia. Ko 'etau Lao lolotonga mo e Konisit tone lolotonga , 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau mafai fakalao ia 'anautolu, 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato : M 1 .

'Eiki Minisit Lao : 'UHINGA ia, Sea, 'oku nau hanga ai 'o leva'i. He 'oku sio p e K miti k toa ki heni. 'Oku nau sio ki he fakapotopoto hono 'omai ki heni. Tuku ai p ia pe ko hai 'oku toko lahi, ko eni 'oku 'ikai ke fili ia 'emautolu. Ko e Sea 'o e Fale Alea. Ko e Hou'eiki N pele 'o e fonua. 'Oku mau peh 'oku fakavalevale e fu'u toenga ko eni. He 'ikai ke le'eia, 'e 'osi eni e hala fili, mo e founa tatau mo e h , 'o fili'aki e 'Atita Senialé, ko e 'uhinga ia na'e 'ikai ke mau fiema'u ai ke 'ave ki h .

Lord Fusitu'a : 'Eiki Sea, ko e ki'i fakatonutonu p .

Sea K miti Kakato : Me'a mai.

Lord Fusitu'a : Ko e peh ko pe 'e fakavalevale pe ta'efakavalevale 'a e hikinima 'a e Fale ni, 'oleva mu'a ke 'osi e fakatonutonu. Na'e fai e hiki fakavalevale 'a e Fale ni he ta'u kuo 'osi, ko e fakatonutonu ia. Na'e 'i ai 'a e fo'i me'a Fakalao, na'e 'osi mahino 'oku fakalao

Fokotu'u ke alea'i fakakupukupu e Lao kae vave ng ue e Fale

'Eiki Tokoni Pal mia : Sea, fakatonutonu. Ko e tu'o fiha eni e fakahoko atu, Sea, 'oku 'ikai totonu ke tau to e ala ki ha Tu'utu'uni 'a e Fale ni. Ka ko e sai ai leva e faingam lie ko eni, ke fakahoko atu ai p e me'a na'e tokanga ki ai e 'Eiki N pelé. Kapau na'a tau fakakupukupu, ko e kupu 8 'oku ne nofo ko ki hono fakam l l 'i ha toko taha. 'Oku 'i ai 'a e Tu'utu'uni 'a e Fakamaau. 'Oku 'i ai e Tu'utu'uni 'a e Falemahaki. Ko e kupu ia na'e toki alea'i ai pe 'oku fakapotopoto 'a e founa ko ia. Ko e kupu ko na'e 'uluaki me'a ki ai fekau'aki mo hono fakanofó, na'e me'a mai ki ai 'a e 'Eiki N lele Fika 3 'o Tongatapu. Kupu 5, ia na'a tau meimei fakahokohoko mai 'o a'u ki ai. 'A ia, 'oku talanoa fakal kufua, ka 'oku ha'u talanoa fakakupu mai ia. 'A ia 'oku ou poupu atu au, Sea. Tau fakakupukupu mai ka tau 'unu'unu atu.

Sea K miti Kakato : M 1 .

Lord Fusitu'a : Sea, ko e tokoni atu p ki he Tokoni Pal mia. Ko e kupu 3 'oku fai ai e fakanofó. Ko ia ai,

'Eiki Tokoni Pal mia : Ko e tokoni ena ia 'oku 'ikai ke u tali ia 'e au, Sea. Ko 'eku tokoni 'a'aku ia ki ai, Sea.

Lord Fusitu'a : 'Ai ke mou mea'i ho'omou Laó. Ko e kupu 3

Sea K miti Kakato : Mo me'a ki lalo kae fai mo tau m l l , he 'oku tau tu'uma'u.

Lord Fusitu'a : Ko ia, faka'osi atu e malanga 'a e motu'a ni, 'Eiki Sea, he 'oku kei lahi p e me'a ke fai ai e hoha'á, ke fai atu ha lave ki ai.

Sea K miti Kakato : Toki fakahoko mai he kupu ko te ke a'u ki ai ho'o malangá.

Lord Fusitu'a : Ko ia.

Sea K miti Kakato : Ka mou me'a mai he Fika 1. Fika 1. 'I ai ha poupou? Kalake. Tau hoko atu ki he kupu hono 2. Fetongi mei he Lao

Tokanga ha e palopalema fetongi ai ke 'ave faitu'utu'uni ki he Sea Fale Alea

Lord Nuku : Sea, ko e kongá 'uluaki ko eni e hingoa nounou 'o e ngaahi leá, 'e ui 'a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Komisiona Lao mo e Kakaí, 2016. 'Oku 'i ai e tefito'i Lao mahalo, 2007, ko ia. Kapau ko e tefito;i Laó ia. Kapau ko e fakatonutonu ko ení, ko e to'o e mafaí pe ko e hiki e fai tu'utu'uní, 'a eni ko te tau 'alu hifo ki ai ki he kongá hono 2, 'o 'alu ai 'o a'u ki hono 3, ke fetongi. Ko e h e 'uhinga 'oku fai ai e fetongi Ko e h e palopalema? Kuo tau fetongi ai ke 'ave ki he Sea e Fale Aleá. Sea, kapau ko 'etau 'alu ki ai,

Sea K miti Kakato : Ko e fakatonutonu eni, 'Eiki N pele. Fakatonutonu.

'Eiki Tokoni Pal mia : Ko e ki'i tokoni atu p , 'Eiki Sea. Na'e 'osi fakama'ala'ala atu p e Minisit Laó. Ka 'o kapau p 'e to e fiema'u ke fakama'ala'ala atu, 'e lava lelei p , Sea. Ka ko e kuplu l ia, ko e 'uhingá p ki he hingoa. Ko e anga maheni p eni ia. Pea kapau 'oku 'i ai ha me'a 'e tokanga ki ai ha taha, 'i he ngaahi kupu kehe. 'E lava p ia 'o fai ha feme'a'aki ki ai. Ka ko e 'uhingá, he taimi ni, na'e fakahoko mai. Ko e anga maheni p eni 'etau ng ue'aki 'a e fakatonutonu ki he kupu'i lea ha tefito'i Lao.

Sea K miti Kakato : M l .

Lord Nuku : Sea, ko e me'a 'oku fiema'u ko 'e he motu'a ni. He na'e ha'u ko e Laó, na'e ha'u mei he t pile ko 'a e Pule'angá. Ko 'eku 'i hení, ke fakamahino'i ki he kakai e fonuá. Ko e h e 'uhinga 'oku fai ai e fakatonutonú, pea mo e hikí? He ko e fakatonutonu ko ení, 'a e 'uhinga nounou e uHINGA'i leá, pea te tau ha'u leva ki he kongá ko hono 3, 'oku fai ai e fetongi hingoa. Ko e me'a ko 'oku ou loto ko au ia ke fai e fakamahino'í, ko e h e 'uhinga, 'oku fai ai e liliu?

Sea K miti Kakato : Me'a mai e Minisit Lao.

Lord Nuku : Kapau ko eni, hang ko e me'a ko eni 'a e 'Eiki Minisit Laó, 'oku sai ange ke 'omai ki Fale Alea.

Sea K miti Kakato : Me'a mai, Minisit Lao.

Tali ki he 'uhinga fai ai liliu fetongi hingoa e Komisiona Va mo e Kakaí

'Eiki Minisit Lao : M l Sea. Ko e 'uhinga e fetongí, na'a ku 'osi fakah atu p , ko e fetongi hingoa. Ko e fetongi hingoa mei he Komisiona ma'ae Kakaí, V e Kakaí, ki he *Ombudsman*. 'I m mani 'oku ng ue'aki ia 'a e *Ombudsman*, 'oku 'ikai ko e V mo e Kakaí. Komisiona e V mo e Kakaí. Pea 'at p eni ia, 'oku 'ikai ke ngata p he Komoniueli, ka ko m mani. Ko e 'uhinga e lahi taha hono liliu ení. Ko e taimi ko ke *in line* mo Tonga 'a m mani, 'oku 'ikai ko ha peh , 'oku 'ikai ke kovi ia. 'A ia ko 'eku 'uhingá ia. Ko e 'uhinga ia 'a e fo'i fetongi ko . Pea na'a ku hanga p 'o fakahoko atu. Hou'eiki, ko e fu'u Lao ko ení 'oku lolotonga laum lie p , ko e me'a, ko e tefito'i ngaahi me'a 'i h 'oku fai ki ai e liliú. 'Uluakí, ko e founa hono filí, pea 'oku mau tui e Pule'anga, ta'etoeveiveiua, ko e founa ko 'oku fai'aki e fili 'o e 'Atita Seniale, ke to e 'omai ia. Pea 'oku mau tui ta'etoeveiveiua, ko e fakapotopotó ia, hono 'ave ki ha to e feitu'u kehe ange. Ko e founa ko ení, 'oku nau l unga he taimi e ni'ihi 'o nau peh ke 'omai ki he Kapinetí, 'a eni he taimi ni. Ka ko eni kuo mau hanga 'o 'omai ki heni, ko e K miti, ko e me'a eni 'a e kakaí, ko 'ene fakapotopotó ia.

Sea K miti Kakato : M l . Me'a mai 'Eiki Minisit Polisi

'Eiki Minisit Polisi : 'Eiki Sea, 'oku ou fakam l atu he 'omai e faingam lie ni. Pea 'oku ou fakatapu ki he Hou'eiki e Fale ni, kae 'at ki he motu'a ni ke fai atu p ha ki'i tokoni, fakama'ala'ala p ki he fehu'i kuo fai mei he 'Eiki N pele mei 'Euá. Ko e h e 'uhinga 'oku liliu ai mei he founa lolotongá, 'a hono fokotu'u pea mo hono fakanofu kitu'a 'a e toko taha ko iá, ko e *Ombudsman*? Ka na'e fakakaukau e Pule'anga, ke hiki mei he founa lolotongá ki he founa ko ia 'oku ng ue'aki he Lao 'Atitá. 'I ai e tui ko e founa ia 'e ngalingali 'e *fair* ange. He ko e toko taha ko ia ko 'oku fokotu'u ki he lakangá, ko e toko taha tau'at ina, toko taha tau'at ina. 'O hang p ko e motu'a 'Atita Seniale. Ka kuo pau p ke tali ui 'a e toko taha ko iá. 'A ia 'e tali ui ki he feitu'u na'a ne hanga 'o fokotu'u ia ki he lakangá, pea mo e feitu'u te ne hanga 'o tukuphifo ia mei he lakangá. Pea 'e fononga ai p , 'e a'u f f 'a e fononga ko iá, pe 'e loto ki ai pe ta'eloto ki ai 'a e motu'a ko 'oku 'i he lakangá. Ka ko e f tunga p ia 'oku 'ata kitu'a ki he fonua fakal kufuá.

Kapau te tau vakai ki he founa lolotongá. Ko e founa lolotongá, 'oku fokotu'u 'a e toko taha tau'at ina, hang ko ení, kapau na'e 'ave ki ai e motu'a 'Atita Senialé, 'e fokotu'u ia 'e he p nolo 'i he Fakataha Tokoni, 'e toki 'ave ke fai ha finangalo ki ai 'o 'Ene 'Afio. 'A ia leva pea kapau 'e to e tukuphifo ki lalo, 'e to e fai p e fo'i f tunga tatau. Hanga 'e he fo'i founa ko iá, 'o tuku e motu'a tau'at ina, ke hao ia mei hano toe sivi 'e he kakaí. Me'a ko ia na'a tau lave ki ai 'aneafi, me'a ko e *public scrutiny*.

Sea K miti Kakato : Minisit , ko e tokoni eni.

'Eiki Minisit Polisi : M l . Fakamo'ui ho'o maamá, Minisit .

'Eiki Minisit Lao : Ko e founa ia. Ko e Kapineti, 'Eiki Minisit ,

Sea K miti Kakato : Tui homou koté. Me'a mai, Vava'u 15.

Fokotu'u vakai ki he fakamatala fakamahino pea ke tali Lao *Ombudsman*

S miu Vaipulu : Sea, tapu mo e Feitu'una, 'Eiki Sea. Fakatonutonu atu ke feinga ke tau nounou ange. 'Eiki Sea, me'a p 'a e Hou'eiki e Falé ki he fakamatala fakamahinó. 'Oku ou tui pe 'oku mea'i p ia 'e he 'Eiki N pele ko 'o 'Euá. Ka 'oku ou faka'apa'apa 'aupito ki he Minisit Lao, kae 'uma'á e Minisit Polisi. Tau takai tautolu ia he fu'u m maní. Tau foki mai ki he 'etau Lao. Ko e Lao, ko e pepa eni 'oku 'omai fakataha mo e fo'i Lao. 'Oku ne fakamahino mai e 'uhinga 'o e kaveinga 'o e fo'i Laó. Pea ko 'ete lau p ia, 'Eiki Sea. Tokoni lahi kia kita. Pea 'oku ou fokotu'u atu'e au e fo'i Lao ko ení, Sea, k taki.

Sea K miti Kakato : Hou'eiki, mou, tau liliu 'o **Fale Alea**.

'Eiki Sea : Hou'eiki, m l 'aupito e feme'a'akí. Tau toki hoko atu he 2.00 'a ho'at . M l .

<006>

Taimi: 1400-1410

S tini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea.(*Lord Tu'ivakan*)

'Eiki Sea: Hou'eiki, tau liliu ai p 'o K miti Kakato.

(*Ne me'a mai leva 'a e Sea 'o e K miti Kakato – Veivosa Light of Life Taka ki hono me'a'anga*)

Sea K miti Kakato: Tapu ki he 'Eiki Pal miá, Tokoni Pal miá, fakatapu ki he Minisit e Kapinetí, fakatapu ki he Hou'eiki N pele 'Ene 'Afió, tapu foki ki he kau Fakafofoga 'o e Kakai. Hou'eiki, m l e fakalaum lie lelei, kae hoko atu 'etau feme'a'aki. Mo u me'a mai ki he 'etau Lao Fakaangaangá pea mo tau hokohoko lelei atu ai p . Fakama'ama'a mai Hou'eiki.

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: 'Eiki Sea fokotu'u atu ke tali.

Sea K miti Kakato: Me'a mai koe 'Eiki N pele.

Taukave 'oku ngaue'aki Lao Ombudsman ke fakapulou'aki Fale Alea mo e fonua

Lord Fusitu'a: M l Sea, hang p ko e lave 'anenái 'Eiki Sea, 'oku 'i ai 'a e ngaahi me;a 'oku hoha'a ki ai 'a e motu'a ni fekau'aki mo e Lao ni. Ko e tefito'i 'uhingá, he 'oku ngalingali ki he motu'a ni, 'oku ng ue'aki 'a e fo'i Lao ni ia, ke fakapulou'i 'aki 'a e Fale ni pea mo e fonuá, ki he ..

'Eiki Pal mia: Ki'i fakatonutonu atu.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu.

Faka'ikai'i tukuaki'i taumu'a Lao Ombudsman ke fakapulou'aki ha taha

'Eiki Pal mia: Fakatapu atu ki he Feitu'u na kae 'uma'a 'a e toenga 'o e Hou'eiki, Ko e me'a ko eni 'oku me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Nopelé, ko e fo'i Lao ko ia na'e 'oatu meia mautolú, ko e fo'i Lao ko hono taumu'á ke fakapulou. 'Oku ou kole atu ki he 'Eiki N pele ko ení ke fakafoki

ho'o leá pea ke 'ai'ai lelei, 'ai ke tau feme'a'aki lelei p . Ko e lea ko ená te u talaatu kia koe 'oku fanongo k toa mai 'a m mani ki ai mo koe, mo e kakai. 'Oku 'ikai ko ha lea ena ia 'oku sai he Fale ko eni. 'Oku 'ikai ke mau hanga 'o 'oatu ha Lao heni ko ha Lao ke fakap lou'i ha taha, ko e 'uhingá ko ha fa'ahinga 'uhinga.

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki N pele.

Lord Fusitu'a: Ne 'osi fai 'a e fakatonutonú 'Eiki Sea pea ne 'osi me'a p 'a e Feitu'u na ia ki mu'a. 'Oku 'at 'at ki he Fale ni ke 'omai 'ete fakakaukaú p ko 'ete *opinion*. 'Oku 'ikai ke u lau'i kovi'i ha taha, p te u fai ha lea 'oku ta'etaau. Ko e vakai fakapotopoto pea loto tau'at ina 'a e motu'a ni ki he tu'unga 'o e ngaahi fo'i Lao ko eni. Hang ko e lave ko ia anenaí, 'oku 'ikai ke tus'u tokotaha 'a e Lao ko ení.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Pal mia: Fakamolemole oku ou tali p 'e au ho'o me'a. Ko e taumu'a 'o e me'a ko eni 'oku ne mea'aki 'o tau fanongo k toa ki aí, ko e T pile ko ení 'oku nau fa'ufa'u ha fa'ahinga me'a fakatu'ut maki. Ko e anga ia 'eku faka'uhinga'i. 'Oku ou fokotu'u atu ki he Feitu'u na ..

Lord Fusitu'a: Fakam l he fakatonutonú, 'oku te'eki ai ke mahino lelei ki he motu'a ni p ko e f 'a e lea ko ia 'oku halá, ka 'oku ou faka'apa'apa'i p . 'Oku te'eki ke 'osi atu 'eku fakamalang ia ke fai mai 'a e fakatonutonu. Ko e 'uhinga eni 'oku fai ai 'a e hoha'a ko 'o ng ue'aki 'a e fo'i lea ko ia ko e fakap louí 'Eiki Sea, te u oatu 'a e fakat t . Ko e Lao ko ení 'oku 'ikai ke tu'u tokotaha, ko e Lao ko ení 'oku ha'u fakataha mo e Lao Fakatonutonu ki he Komisiona Fakafepaki'i 'o e Faihalá, pea mo e Lao Fakatonutonu ki he Kau Ng ue faka-Pule'anga. Ko e founga fakanofa ko 'oku 'ai ke fakahoko atu 'i he Lao ko ení, 'i he vakai 'a e motu'a ni, 'e ng ue'aki ia ke fakatonuhia'i 'aki 'a e founga tatau 'e ng ue'aki ki hono fakanofa 'o e Komisioná 'i he Lao ko ia ki he Komisiona Fakafepaki'i 'o e Faihalá, 'a ia ko eni. 'E to'o mai ia mei he sino ...

<008>

Taimi: 1410-1420

Lord Fusitu'a: taua'at ina taha he fonua ni ko 'Ene 'Afio mo e Fakataha Tokoni 'o ...

'Eiki Minisit Lao: Fakatonutonu Sea.

Lord Fusitu'a: 'Omi ia ki he Fale ni.

'Eiki Minisit Lao: Fakatonutonu Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisit , fakatonutonu.

'Eiki Minisit Lao: Ko 'eku fiema'u ke fakamahino ki he Fakafofonga, ko e sino tau'at ina f eni 'oku 'uhinga ki ai? Ko e sino tau'at ina taha 'a e kakai, 'a e ngaahi t pile fili ko 'eni. Fili he Hou'eiki, fili he kakai. Ko e (h fanga he fakatapu) Ko e k miti ko 'oku ne peh 'oku tau'at ina,

ko e 'Otua Mafimafi 'oku 'ikai ke tau 'ilo p ko e kakai mei f , fili mai 'e hai? Pea ko 'enau mai ia 'o tu'utu'uni mai 'ia tautolu?

Taukave tau'at ina Tu'i fakatatau ki he Konisit tone & Lao e fonua

Lord Fusitu'a: K taki Sea. K taki. Ko e ki'i fakatonutonu atu p ia na'e 'ikai ke ai ha lave 'a e motu'a ni ia ki ha k miti. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha k miti ia 'oku 'i ai ha'anau totonu ki he Konisit tone mo e lao. Ko e Fakataha Tokoni 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai ia ai 'Eiki Sea, ko 'Ene 'Afio p . Ka u foki mu'a ki he me'a 'oku ou fakamalanga ai. Ko e 'uhinga 'oku tau'at ina ai 'Ene 'Afio he 'oku fakatatau ki he Konisit tone mo e Lao 'a Tonga ni, he 'ikai ke ala faka'ilo hia ia p faka'ilo sivile.

'Eiki Minisit Lao: Fakatonutonu Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu, Minisit Lao.

Tokanga lahi ngaahi lao 'ikai fakamo'oni huafa ki ai Tu'i ko 'ene kau fale'i lao

'Eiki Minisit Lao: Tuku 'Ene 'Afio 'a'ana ke tau'at ina. 'Oku haohaoa p 'Ene 'Afio. Ko e kakai ko eni 'oku 'i hono tafatafa'aki 'o fai e fili ko eni, 'oku 'ikai ko 'Ene 'Afio ia pea kuo 'osi ... ko e Kapineti eni, kuo lahi e ' lao kuo 'omai ki tu'a ko e tupu he fale'i 'a e kakai 'oku nofonofu takai ai.

Lord Fusitu'a: Sea, fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni Minisit Lao. Me'a mai N pele Niua.

Lord Fusitu'a: ... Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai e ni'ihiki ko eni he Lao 'o Tonga. Ka 'oku fai ha tukuaki'i 'oku mahino ia ko e tukuaki'i hangatonu 'Ene 'Afio he ko ia p 'oku 'i ai e mafai ke fakamo'oni huafa p ta'efakamo'oni huafa 'i ha lao. Sea pea ko u kole fakamolemole ...

'Eiki Tokoni Pal mia: Fakatonutonu atu.

Sea K miti Kakato: 'Eiki N pele fakatonutonu.

'Eiki Tokoni Pal mia: 'Oku 'ikai ke 'i ai ha lave 'e taha 'a e lao ni Sea ki he 'Ene 'Afio Sea. 'Oua 'e 'ai ke ... 'Ai hake p e ki'i fo'i me'a 'oku hang 'oku fakafetau 'a e Pule'anga ki he 'Ene 'Afio, mole ke mama'o. Ta u nofo he fo'i lao ko eni 'oku 'omai. Ko e kole ia Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Fusitu'a: Ko e ki'i tokoni p ki he 'Eiki Tokoni Pal mia ko e Kupu 7 'oku 'i ai e fakatonutonu ke to'o e ngaahi lea ko , ko 'Ene 'Afio 'i he Fakataha Tokoni, 'a ia 'oku 'i ai e lave e lao ko eni ...

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea ko e fakatonutonu atu e fakatonutonu. Ko e 'uhinga ...

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni Minisit .

‘UHINGA LAO OMBUDSMAN KE ‘OMAI KI FALE ALEA ‘OUA TO E ‘ALU KI HE FAKATAHA TOKONI

’Eiki Tokoni Pal mia: Hono fokotu’u mai ki he Fale ni ke ‘oua ‘e to e ‘alu ki he *Privy Council* kae ‘omai hono pule’i ki he Fale Alea. Ko e ‘uhinga ia e ‘omai e fo’i lao. Na’e ‘osi t langa’i p he Fale ni Sea ...

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu ‘e ...

Lord Fusitu’a: ... fakatonutonu ‘Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: ‘Ai mai ke ‘ai ha ki’i fakatonutonu ‘a Vava’u Fika 2.

Lord Tu’ilakepa: Sea, ko ‘eku ki’i fakatonutonu ki he ongo M mipa. Mo fakamolemole, kae tautautefito ki he Feitu’u na ‘e ‘Eiki N pele Niua, tau fakakupukupu koe’uh ke tafe lelei ‘a e feme’a’aki.

Sea K miti Kakato: ‘O ...

Lord Tu’ilakepa: Ko e me’a ko ‘oku ke me’a ki ai ‘oku ongo kovi ia kia au kapau ‘oku ‘i ai ha ni’ihi ‘oku hang ko e me’a ko ‘oku me’a mai ‘e he Tokoni Pal mia, ka kiate au ‘oku sai p e fo’i lao ia ka tau ‘ai ‘etau ‘uhinga ke to e ki’i ... Mahalo ‘oku tonu p ‘a e fakakaukau ia ‘a e Feitu’u na (*Tapu mo e Feitu’u na*) Ka ko e me’a ko ‘oku ke me’a mai ‘aki mahalo ‘oku ‘ikai ke t lelei ki he faha’i ko . Ka ‘oku ou kole atu, tuku ka ta u hokohoko atu ...

Lord Fusitu’a: ‘Oku ou fakam l atu ki he tokoni pea ‘o hang p ko ko e lave ‘anenai ko e ‘uhinga, ko e founa p ‘e ala mahu’inga m lie fakalukufua, ‘e ... te tau ‘ai e fakalukufua pea tau fakakupukupu, ko eni nau toki lave ni eni ta u ‘ai e fakakupukupu ‘oku ‘i ai ‘ene fekau’aki mo ...

Lord Tu’ilakepa: Fakamolemole ki he Feitu’u na.

Lord Fusitu’a: Lelei.

Lord Tu’ilakepa: ‘Ikai ke mau lava mautolu ‘o fakafekiki mo e Feitu’u na he ‘oku ke mea’i lelei e me’a ko e lao ka ko ‘emau kole atu p ke fai ha feme’a’aki lelei e Fale ka tau hoko atu ha’atau ng ue. M l ‘Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M l ta u ...

’Eiki Tokoni Pal mia: Sea ...

Sea K miti Kakato: Tau kamata ‘i he Kupu 2, ‘osi e ‘uluaki. Hoko mai eni ki he Kupu 2.

Lord Tu’ilakepa: Sea ki’i ... ki’i fie lave p .

Sea K miti Kakato: Me’a mai N pele Fika 2.

Lord Tu'ilakepa: Ko e mahino mai 'eni ko e *Ombudsman* na'e tali p foki ka ko e 'lao mo e tefito'i lao kotoa ko 'i he v mo e kakai 'e ... 'A ia ko 'ene liliu p eni pea ng ue kotoa 'aki ai p ia pea fakasino leva 'a e *Ombudsman* pea mo e v ko e kakai 'a ia ko e 'uhinga p ia ke hoko atu p 'aki e lao ko ia, he . 'A ia 'e mai p mo e Lao e *Ombudsman* 'o fakataha'i p naua. F f Minisit Lao, 'oku 'i ai ha fepakipaki ai?

'Eiki Minisit Lao: ...

Sea K miti Kakato: Me'a mai Minisit .

Liliu hingoa Komisiona Va mo e Kakai & founa fili *Ombudsman*

'Eiki Minisit Lao: Ko 'ene toki, hang ko e me'a nau lave ki ai 'anenai ko e hingoa p 'oku liliu, Komisiona V mo e Kakai ko eni, 'Omipatimeni. Pea ko hono liliu mai ko eni ko hono founa hono fili mai. Faka'ofu'ofa ko e lelei taha p eni. 'Eiki Sea 'oku lolotonga laum lie p 'a e lao ia ko eni. Lolotonga lele lelei p ia, ko hono ki'i fakalelei p 'o'ona eni ke to e lelei ange 'o fakatatau he 'oku te u mai mo e lao 'e taha ko e Lao ki he Fakafepaki'i 'o e Faihala kuo fu'u fuoloa e nofo e kakai 'o e fonua 'o tali mai ki ai ka ko 'ene teuteu ko eni ke na h fakataha mai, ke te'eki ai ke 'osi e Fale ko eni kuo a'u mai e ongo lao pea 'e ng ue lelei. M l .

Lord Tu'ilakepa: Sea fakam l , 'oku ou loto p au ki ai. Ka 'oku hang kiate au ke ki'i fakamahino mai ang 'a e 'Omipatimeni ko eni pea mo e lao ko ena 'oku teuteu he Feitu'u na ke 'omai, he 'oku hang kiate au ko e 'Omipatimeni ko eni 'oku 'uhinga ia ki ha fekau'aki pea mo e me'a ko e faihala 'i he fonua ni p 'oku kehe p ia mo e faihala ko ena 'oku teuteu 'e he Feitu'u na?

Sea K miti Kakato: M l .

Fatongia tefito *Ombudsman*

'Eiki Minisit Lao: Ko e 'Omipatimeni ko ia 'oku ne hanga 'o tali e ngaahi l unga k toa e mamahi 'a e Pule'anga, kau ng ue, ngaahi *public enterprises*, ko e tefito'i fo'ou, ko e fatongia ia 'o e 'Omipatimeni, ko e fakahoko ng ue 'i he l unga 'o e kau ng ue ... Hang ko e ngaahi ... k toa e ngaahi kautaha 'a e Pule'anga. Ko e komisoni ia ko ki he tau'i e faihala ko 'ene sio 'a'ana ia ki he faihala he fonua ni. Pea 'oku 'i ai e ngaahi faihala ai 'i he tafa'aki *criminal* ka ko 'ene me'a 'a'ana 'oku fai ko 'ene sio ki he ' tafa'aki ko ia pea toki 'ave ia ki he Pule'anga ke fai hono faka'ilo. Ka ko 'ene nofo p 'a'ana 'o tokanga'i 'a e ngaahi faihala k toa kae tautautefito kia kimautolu. Ko ia 'oku ou kole atu Hou'eiki, fai mo tuku eni ka mou ma'u ai leva mautolu he lolotonga 'emau 'i loto.

Lord Tu'ilakepa: Sea, kole atu Minisit 'oua te ke fu'u hang 'oku ngali 'i ai ha faihala 'oku ... 'A e fu'u 'ai 'a e Feitu'u na ke ... Hang kiate au 'oku tonu ke 'ai leva ha fakavaveve'i he ko eni 'oku ne me'a mai ke fai mo 'ai ke ma'u kinautolu. Tukukehe kapau 'oku mea'i 'e he Feitu'u na 'oku 'i ai ha faihala pea 'oku totonu ke ke me'a mai ke mea'i 'e he kakai 'o e fonua. 'Oku ou nofo p au Sea 'i he *Ombudsman* mo e liliu 'oku sai, he na'a mau fokotu'u pea na'a mau kau, kau ai e 'Eiki N pele, 'oku ou fakam l ki he 'Eiki N pele mei Ha'apai na'e kau he me'a ki ai pea mo e Fakafofonga Fika 15 na'e fai 'a e ki'i *workshop* ko ia ki Vava'u. Na'e 'ikai ke me'a e ni'ihi ia tautautefito ki he 'Eiki Pal mia mo e ni'ihi ko ia na'e 'ikai ke nau tali 'e nautolu 'a e *Ombudsman*. Ka kuo 'omai ko eni 'oku mahino mai kuo kamata ke nau tui pea 'oku tau tui ki he *Ombudsman*.

Ka 'oku ou fokotu'u Sea ke ta u hoko atu kae ... he 'e a'u hifo p 'Eiki Sea ... Sea m l ke ta u hoko atu.

Sea K miti Kakato: Ko 'oku fokotu'u mai pea 'oku ...

Lord Fusitu'a: Sea k taki ...

Sea K miti Kakato: Poupou ...

Lord Fusitu'a: Ka u ki'i fakamalanga atu he kupu ko ia kapau 'oku tau fakakupukupu. Lelei p ?

Sea K miti Kakato: Me'a mai koe.

Alea'i kupu 3 Lao Ombudsman

Lord Fusitu'a: Sai ko e Kupu 2 na'e mai 'a e Minisit Lao 'oku 'ata'at p 'a e kupu ia ko 'eni ko e me'a ia 'oku hoha'a ki ai 'a e motu'a ni 'o hang ko ko e me'a ko na'e me'a ki ai 'a e N pele Vava'u kapau 'oku 'omi ia ki he Fale ni pea 'omi kotoa 'a e ' mafai ki he Fale ni he kapau te mou me'a hifo ki he Kupu 11 'oku 'i ai 'a e ...

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Lord Fusitu'a: 'A e vahevahe ia he mafai.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu atu ange 'a e Feitu'u na, fakamolemole. Me'a mai ang he Kupu 2, ko e fakatonutonu 'a e Kupu 'uluaki si'i 'a e tefito'i lao 'aki hono tamate'i 'a e ngaahi lea, Lao ki he Komisiona ki he V mo e Kakai pea fetongi'aki 'a e lea ko e Lao ki he *Ombudsman*. Me'a mai p ke 'uhinga ka tau hoko atu he 'oku ki'i kau au ia he ...

Sea K miti Kakato: Me'a mai ...

Lord Tu'ilakepa: Ongoongosia he ...

Sea K miti Kakato: Hou'eiki Fika 1 'o Vava'u.

Tokanga 'e tau'at ina v mo e kakai he tu'u founga lolotonga ha'ane ha'u ki Fale Alea

Lord Tu'i' fitu: Sea ka u ki'i tokoni p , 'oku 'i ai p e maama ia he me'a 'a e N pele, ko e fo'i fetongi kia eni. Sea ko e fetongi kia p mei he fo'i Potung ue kehe ko ki he fo'i ma'u mafai kehe ka ko e ma'u mafai 'oku fai ai e malanga 'a e Fakafofonga Niua, 'e kei tu'u tau'at ina ange ai 'a e v mo e kakai mo e tu'unga 'oku lolotonga 'i ai lolotonga, ha'ane ha'u ki he Fale ni ...

Lord Tu'ilakepa: Sea ...

Lord Tu'i' fitu: 'Oku fu'u fiheni ia he ' me'a fakapolitiki ... Pea 'e 'i ai e taimi 'e t ha fakatamaki he fonua ni pea 'e *overrule* 'e fai ha tu'utu'uni ta'efakapotopoto 'a e Fale Alea ki ha taimi 'e ng ng 'ehu ai (*Tulou atu mo e lea ko eni Sea*) ha ' me'a fakapolitikale 'i he'ene tu'u

tau'at ina 'i tu'a hang ko e fatongia 'o e me'a, 'o e fa'ahinga ng ue ko eni 'i he fonua. Pea ka fai ha *royal commission* 'e tau'at ina fakaf f ?

Sea K miti Kakato: 'E Hou'eiki ...

Lord Tu'ilakepa: Sea ...

Sea K miti Kakato: Ko eni ko ho'o me'a mai eni 'a 'au ia 'i he Kupu 4, ke ke fakatonutonu.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia Sea.

'Eiki Tokoni Pal mia: Mahalo 'oku sai p ke ki'i fakatonutonu Sea. Ko e *royal commission* ia ko e me'a ia 'a e tokotaha kehe, 'oku 'ikai ke 'i ai ha fel ve'i 'a eni ia mo , ka faitu'utu'uni p 'a e tokotaha ia ko ia ke 'ai ha *royal commission*, ko 'ene *prerogative* ia 'a'ana. 'Ai p ke tau femahino'aki p 'i he kehekehe Sea. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 , Hou'eiki mou fakamolemole ...

<009>

Taimi: 1420–1430

Sea K miti Kakato: ... Mou me'a mai p he kupu 2 ka tau fononga atu p he te tau a'u p ki he ngaahi me'a ko ena 'oku mou me'a ki ai mo laum lie ki ai, kae me'a mai 'a Tongatapu 2 Hou'eiki, 'a Vava'u Fika 2, k taki.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai, Sea, ko au ia 'oku ou nofo p au ki he, 'oku ou muimui'i p ng ue mo e fakaongo ki he Feitu'u na. Koe'uhi ko e fakatonutonu ko eni hang ko e me'a na'e me'a mai 'e he Pule'angá ko e fetongi mei h ki h . Ko e fika 4 na'e me'a ki ai 'a e ongo 'Eiki N pele ko e 'uhinga e me'a 'oku ou , 'oku 'ikai ke u tui au ki ai ka 'oku ou tali ke a'u ki mu'a ki ai. Ka ko hono me'a ko ki he tau'i e me'a ko e faihala he fonua ni, 'oku ou tui ta'etoe veiveiua ki ai 'e Sea. Fakatonutonu mo e kupu ko eni, ko hono lilii ko mei he v 'o e kakaí ki he *ombudsman*, 'oku tau tui 'Eiki Sea 'oku, kia au ia he'eku tui p 'a'aku 'Eiki Sea. 'Oku mahu'inga ke to e m lohi pea to e fakaivia 'a e *ombudsman* koe'uhi ko e tu'unga faihala tautautefito ki he me'a ko ia na'e me'a ki ai e Minisit Lao, 'o kapau 'oku 'i ai ha me'a peh , p ko e Fale ni, p ko e fonua ni, p ko e ngaahi poate. 'Oku mahu'inga ke 'ave. Na'a tau toki 'oatu ni na'e 'i ai e ngaahi me'a ne 'ave ki he *ombudsman*. Ka 'oku 'ikai ke malava 'e he *ombudsman* ia 'o fai ha ng ue.

'Eiki Minisit Lao: Fakatonutonu Sea, ki'i nounou p . Hang ko e lau he 'ikai ke 'ova he miniti 'e taha. Ko e ongo lao kehekehe.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Kehe pe Lao Tau'i Faihala & Lao Ombudsman

'Eiki Minisit Lao: Ko e 'omipatimeni ko e ' me'a p ia ki he l unga ko eni mei he tamaiki ng ue fakapule'anga, ko e ngaahi kautaha 'a e Pule'angá, kehe ia mei he komisona ke tau'i e fai halá. Ko 'eku fakatonutonu p ia.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, ko e 'uhinga 'eku lave 'anenaí, sai p fakatonutonu. Ko e 'uhinga ko 'eku lave' i he ko e me'a ia na'a ne me'a mai 'anenaí. Pea ko u fononga atu he hala na'e me'a mai aí, kuo to e me'a mai ia he me'a ia 'e taha. Pea 'e faifai pea te tau h a Fale ni he ng ue 'a e Minisit Lao 'ene faka'uhinga. Ta 'oku na tatau p mo e Fakafofonga Niua ko e ongo lao l ua naua. Kae 'ai angé ke fakapapau'i ke mea'i 'e he Fale ni.

Lord Fusitu'a: K taki na'e 'ikai ke u kau au he me'a ko ia.

Lord Tu'ilakepa: Ko e h ko e me'a 'oku ke fa'a me'a ai ki 'olunga. Ka ko u kole atu 'Eiki Sea ke 'ai ange faka'uhinga ke pau ange. Pea ke mea'i 'e he kakai 'a e fonua, 'a e komisoni tau'i e faihala pea mo e *ombudsman*. Ko u fononga atu au he me'a na'e me'a ai 'anenaí, ko eni 'oku ne me'a mai ia ko e fakatonutonu mai ia. Ka te u tu'u mei f he ko u loto ke fai mo 'ai e lao ko e 'uhinga ke tau'i e faihala.

'Eiki Minisit Lao: Fakatonutonu atu ke mahino ange.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisit Lao: Tau nofo p 'i he 'omipatimení. Ko e 'omipatimení hang ko e me'a kuo u lave atu ki ai, 'oku lolotonga laum lie p . Tau nofo p , sai p , tau toki hoko atu ki he tau'i e faihala. Ka ko e lao ko ení ko e liliu 'o e, hono fakahingoa, liliu e founga fili 'o e 'omipatimeni, ko e k toa peh . 'Ikai ke 'i ai ha fu'u me'a lahi ia h .

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, 'e Minisit Lao, ko e liliu mei he V e Kakaí ki he 'Omipatimení ka 'oku 'ikai ko e liliu e 'omipatimení. Ko e me'a fo'ou e 'omipatimení. Ke mea'i ko e me'a 'oku ke me'a'akí p 'oku 'ikai ke mahino ia ki he Feitu'u na. Ko e liliu e v e kakaí ki he 'omipatimení ka 'oku 'ikai ko e liliu e 'omipatimení.

Sea K miti Kakato: Hou'eiki N pele, ko e tokoni, Vava'u 15.

Fokotu'u ke tali kupu 2 Lao *Ombudsman*

S miu Vaipulu: Tapu mo e Feitu'u na Sea mo e Hou'eiki K miti. Sea ko 'etau felotoi foki ke fakakupukupu. 'A ia 'oku tau 'i he kupu 2 he taimi ni. Ko ia ko e fokotu'u mai ko kupu 2, ko e liliu hingoa, mei he Komisoni ki he V mo e Kakaí ki he 'Omipatimení. Tali p 'oku 'ikai ke tali. Fokotu'u atu ke tau tali e kupu 2 ka tau hoko atu Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a faka'osi mai 'a Vava'u 16 pea tau tali ai p .

Tokanga ki he liliu *Ombudsman* he lea faka-Tonga

'Akosita Lavulavu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Fakatapu heni ki he 'Eiki Pal mia mo e Hou'eiki Kapinetí. Fakatapu heni ki he Hou'eiki Fakafofonga N pele peh foki ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. 'Eiki Sea, m l mu'a ho'o laum lie ki he ho'ataa ni Sea. 'Oku ou ki' i kole atu p Sea ke kole mu'a ki he Hou'eiki ke mou 'ai mu'a homou me'á ke mokomoko, mo ifo e anga e fanongo mai 'a e kakaí, manatu'i 'oku fanongo mai e kakaí he leti , fiema'u ke ifo e anga e

fanongo mai 'a e kakaí ki ho'omou me'a. 'Eiki Sea ko e me'a p 'oku ou tokanga ki aí, 'oku meimei fel ve'i p 'a e fika 2 mo e fika 3, ki he fo'i lea ko ia ko e *ombudsman*, fakap langi ko e *ombudsman*. Pea ko e faka-Tonga 'i he 'asi ko ko e 'omipatimeni. Ko 'eku fehu'i Sea p ko e h e 'uhinga 'oku 'ikai ke 'ai ai ke meimei fen pasi e fo'i lea 'o hang ko e, sio ki he *pronounce* mai ko he 'Eiki N pele, *ombudsman*. Ko u fehu'i, fokotu'u atu p 'e, hei'ilo, p 'e lava ke fetongi e fo'i lea ke *flow* lelei fakataha mo e lea fakap langi he 'oku hang 'oku 'ikai ke *sound right*. Ko ia ai Sea, m 1 . M 1 e ma'u faingam lie.

Lord Tu'ihanga'angana: (mate maika) Na'e 'uluaki ui foki 'etautolu ko e, faka-Tonga, 'omipusimeni. Pea na'a nau kole mai ki he Fale Alea, na 'oku hang 'oku ongo'i 'oku ki'i Pea 'oku nau peh ke 'ai ai p , 'omipatimeni ko eni ko . He ko u tui au ko e me'a 'oku me'a ki ai e Fakafofonga 16, ke 'ai ko e 'omipusimeni.

Sea K miti Kakato: *Ombuds.*

'Akosita Lavulavu: Fakatonutonu Sea. K taki, ko u 'uhinga f f kapau ko e *ombudsman*, p ko e 'omipatisimeni ke fen pasi mo e fakap langi, faka-Pilit nia. M 1 Sea.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ke u 'ilo'i p te u hanga fefee'i hoku ngutu, hufanga he fakatapu, ke tatau mo e Fakafofonga Fika 16, kehekehe p maua ia. He ka ha'u ha Siaina ia mahalo 'e *ppppp* pea toki ha'u e 'omipatimeni. Tau 'ai p he tu'unga 'oku 'i ai na'a faifai 'oku si'i, kaekehe ko e anga foki ai e, ko e me'a mai ia 'a e Fakafofonga 16 ko e faiako foki. Fokotu'u atu p ke 'ai peh he 'ikai tatau ha'amau ngutu h fanga he fakatapu, kei kehekehe p ia, kehekehe 'aupito 'aupito. Ka ko u fokotu'u atu 'Eiki Sea, ...

Tali kupu 2 & 3

Sea K miti Kakato: Fokotu'u eni ke tau tali e kupu 2 mo, 2 mo e 3. Tau hoko mai ki he kupu 4.

Alea'i kupu 4

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea ki'i fakama'ala'ala atu p .

Sea K miti Kakato: Me'a mai Tokoni Pal mia.

'Eiki Tokoni Pal mia: Kupu 4 Sea ko e 'uhinga p eni ke fakakau eni 'i he *definition*. Ko e h e 'uhinga 'o e Sea. Ko e ki'i fo'i 'uhinga p ia 'a e vahe 4, ko e kupu 2 ia 'a ko 'oku fakamatala'i mai ai e ngaahi lea 'oku ng ue'aki. Ka ko hono fakamatala'i ena ko e h e 'uhinga e Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Ha'apai Fika 2.

Tokanga na'a fakapolitikale'i 'omai ki Fale Alea lakanga *Ombudsman*

Lord Tu'ihanga'ateiho: Tapu mo e Sea, fakatapu atu ki he Hou'eiki e K miti Kakato, kae 'at ki he motu'a ni ke fai atu ha ki'i fakahoha'a 'o fekau'aki mo e kupu ko eni. 'Oku tau 'i he 3, na'e

te'eki ke fai atu ha malanga he 3 Sea. Fetongi mei he Komisoni ki he V mo e Kakaí ki he *ombudsman*. Na'e lele atu e motu'a ni ki he *workshop* ko eni ko na'e lau 'e he Fakafofonga N pele Fika 2, 'a eni ko na'e fai 'i Vava'u, 'o fekau'aki pea mo e fatongia ko 'o e *ombudsman*. Pea na'e fu'u mahu'inga 'aupito eni 'i he lave'i ai 'e he motu'a ni 'oku 'i ai e ngaahi sino ia 'oku 'ikai ke nau lava nautolu 'o ala ki ai. Kae mahalo te u toki fakahoha'a atu ki ai 'anai. Ka ko 'eku, ko hono fetongi ko ení, ko e kupu 3 ko eni ko 'o e Lao ki he Komisiona p ko e tefito'i laó, 'uluakí, Kuo pau ke fokotu'u 'e he Kapinetí ha Komisoni ki he V mo e Kakaí ke ne ma'u 'a e lakanga lolotonga 'oku ne angalelei, uá, 'i ha mama'o p 'ikai lava ke ng ue 'a e komisoní. Pea kapau 'oku 'at 'a e lakanga komisoni, kuo pau ke fokotu'u 'e he Kapinetí ha taha ke ne fakahoko fakataimi 'a e ngaahi fatongia 'o e komisoní. Sea ko 'eku, 'i he 'ai ko eni ko ke fokotu'u mai 'e he Kapinetí ha tokotaha pea 'osi mahino p 'a e ngaahi founa ia ko 'a hono haea'aki e tokotaha ko ení. Pea 'omai ko eni ko ki he Sea e Fale Alea. Pea tau p loti'i ko ia hono fatongia hení. Ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia ki he fatongia ko *ombudsman*, hang ko ia 'i mulí. 'Oku 'ikai ke nau lava nautolu ia 'o ala ki he kau polisi, Fakamaau'anga, hang ko e *Judiciary*. Ka 'oku 'osi h p foki 'i mui ia 'a e

<001>

Taimi: 1430-1440

Lord Tu'iha'ateiho: ... fatongia p ko e ngaahi ' potung ue ko 'oku lava ko ke nau ala ki ai. Pea mahalo ko 'eku sio p 'a'aku ia ki he *process* ko eni ko hono 'omai e naunau ko eni ki he Fale Alea ni na'a hang ko e me'a ko 'a e Fakafofonga N pele mei Niua na'a fu'u fakap litikale. M l 'aupito Sea.

Sea K miti Kakato: M l Hou'eiki N pele. Me'a mai fika 'uluaki 'o Vava'u N pele.

Tokanga ki he fatongia Sea Fale Alea ke fakanofu ha taha na'e fakanofu mai 'e he Kapineti

Lord Tu'i' fitu: Ko 'eku ki'i ... (*mate sound*) 'ikai ke u pu'aki atu au 'a e fo'i lea 'oku 'ikai ke m hino ia kia au 'a e fo'i lao fakap langi ko eni. 'Oku 'i ai p 'eku faka-Tonga 'a'aku ki ai ka u toki hanga au 'o 'oatu ha 'aho hono muimui'i e tefito'i lea motua'i lea K lisi tafe mei ai e fo'i lea ko eni kau toki 'oatu fakataimi p 'e tali, he ko eni ... kupu'i lao ko eni.

Sea ko 'eku sio p 'a'aku ia ki ha taimi hang ko e me'a 'a e Fakafofonga Niua. 'E a'u 'o fai ha ng ue 'a e tokotaha ko eni 'omipatimeni ko p ko e h mo 'ene kautaha ki ha kupu ng ue 'o e Pule'anga 'oku hoko ha ng ue ai. Pea ma'u mai 'oku nau faihala 'o l pooti mai he 'oku malumalu ia ki he Sea. 'E lava f f he 'e Sea 'i hono tu'unga ko e fa'u lao ko e kupu hono ua eni ko e fa'unga hono ua eni 'o e Pule'anga ke ne tuli ha kakai 'oku ng ue fakasivile 'oku 'ikai, ke 'oua te ne ma'u e tu'unga faka-*Executive* 'oku 'i he Kapineti. Ko 'eku fehu'i p ia 'a'aku Sea m l .

Sea K miti Kakato: M l . Me'a mai koe N pele fika ua 'o Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Sea na'e kau eni ia he konga mahu'inga pea 'oku, kiate au 'oku mahalo ko e t naki atu p 'i he fehu'i kae toki tali mai he Minisit Lao. 'Oku m hino foki hono liliu e 'uhinga'i lea ko eni ko e h e tu'unga ko na'e 'i ai ki mu'a 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai foki ke 'asi mai

ia heni ke 'i ai ha fakatonutonu ke liliu p 'a e 'uhinga'i lea 'i he feitu'u totonu ke Sea 'oku 'uhinga ki he Sea 'o e Fale Alea. Pea ko e me'a ia 'oku fai ai 'a e fehu'i atu ki he Fale 'Eiki ni.

Taukave 'ikai tau'at ina Sea Fale Alea ka 'omai ki Fale Alea

Ko e liliu ko eni ki he Sea. Ko e h e 'uhinga lelei hono 'omai ki he Sea 'o e Fale Alea? 'Oku fa'a taku he Fale ni 'Eiki Sea 'a e me'a ko eni ke tau'at ina ange ke kei ma'u 'a e, h hono fakalea to e fakalea 'e taha, ka ke m hino ke tau'at ina ange 'a e tokotaha 'oku 'ai ke fili ko eni. Sea 'oku ou 'ohake p au he 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a mo'oni kuo 'osi hoko he fonua ni ko u manatu'i lelei he 'ikai tau'at ina e Sea 'o e Fale Alea ka 'omai 'i ha fokotu'u. 'Ikai ke u to e lave ki he kupu kehe ka 'oku fehu'i p 'a'aku ki he Minisit Lao he te tau toki a'u ki he kupu kehe te u toki fakamalanga ai ha me'a kehe. Ko e h ko ha me'a 'oku hoko 'oku 'ai ke fai e liliu ? 'Oku 'i ai ha kovi ? P ko e 'ai p ke fiema'u 'a e ni'ihii p 'atautolu he Fale ni.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Tali Pule'anga 'omai fili Ombudsman ki Fale Alea ke tuku fa'a l unga

'Eiki Minisit Lao: Sea ko e ki'i tali fehu'i mo e ki'i feinga ke ma'ala'alá 'e 'i ai e ki'i taimi lahi ka 'e feinga p . Kapau te mou me'a hifo p ki he kupu 11 ko e fatongia ia 'o e *ombudsman* p ko e 'omipatimeni. Ko e founa filí hang ko e me'a na'a ku lave atu ki ai 'anenai ko e founa, ongo'i 'e he Pule'anga ke tuku ho'omou l unga. He ko e lahi e l unga 'o peh na'e tuku ki he Kapineti te mau hanga p 'e mautolu 'o fai e me'a ko iá. Pea kuo ongo'i 'e he Pule'anga tuku mai 'a e ngaahi sino ko eni koe'uhí ko e ngaahi *integrity organization* kau ai eni. Tuku mai ke fili taha p 'omai ki he Fale ni hei'ilo na'a mou laum lie lelei ai. Ko e founa filí ia tuku mai ki heni ki he Hou'eiki. Tau 'osi hanga 'o fakam hino'i ko eni kuo hanga he 'e 'Atita Seniale 'o fakam hino'i ko e founa lelei eni.

Ka mou me'a hifo p ki he kupu 11 ko e l pooti ka 'i ai ha me'a 'oku ne l pooti ki he, ko 'ene ko e taimi ko 'oku 'alu atu ai 'a e l pooti ki ai 'a eni 'oku 'asi 'a e l unga. Ne hanga hono fakatotolo'i ne hanga 'o fai e l pooti ki h potung ue ko 'oku 'i ai kapau 'oku kole he Pal mia, ne hanga 'o fai e l pooti ko ia. Ko 'ene me'a p ia 'oku fai pea 'oku lava 'e he'ene ngaahi fokotu'utu'u ko ia 'o lava 'o *settle* 'a e ngaahi palopalema. Fo'i palopalema hono fakalele 'o e ngaahi potung ue mo e mamahi 'a e tamaiki. Ko e fu'u ko e ki'i *mechanism* eni 'oku 'omai ki he tamaiki 'i he taimi 'oku nau mamahi ai ke nau l pooti ki ai. Ko e taha ia e fatongia lahi taha 'o e *ombudsman* ko 'ene hanga 'o tokanga'i 'a e ngaahi l unga 'i he me'a faka-*administration* 'i he Pule'anga mo e fonua ni 'a e ngaahi kautaha 'a e Pule'anga. Mahalo na'a kuo meimei lava atu 'o m hino.

Sea K miti Kakato: M 1 . Me'a mai Vava'u fika 'uluaki.

Fepaki 'omai fili Ombudsman mo e fatongia e Fale Alea

Lord Tu'i' fitu: Ko e, ki he motu'a ni Sea ko e fa'unga tu'utu'uni 'o e ng ue fakalao 'oku fatu atu ia mei he Fale ni pea 'ave leva ki he Pule'anga ke nau hanga 'o tuha ni 'aki 'a e mo'ui 'o e mafai mo e melino 'o e fonua. Sea kapau 'e to e 'omai ki heni 'a e tu'unga ko 'o e *Intergovernmental Relation* 'i he *Public Administration* ke to e fakalele ho Fale f paki ia mo e fatongia totonu 'o e Fale ni. M 1 Sea. Ka ko e tohi tangi 'oku tau kehekehe ai. Ko eni p mo 'Ene ' fió nofo nautolu mo e mafai faka-*Executive* 'o e ngaahi Potung ue 'o e *Public* mo e *Public*

Sector. He ko nautolu 'oku nau t naki ai 'a e tukupau 'e toki ha'u e tukupau ki he Fale ni 'o fakalao'i he Feitu'u na Sea. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Tu'iha'ateiho: Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Ha'apai hono ua.

Lord Tu'iha'ateiho: Ko 'eku ki'i t naki atu ki he ... me'a ki he Fakafofonga N pele 'o Vava'u. Hang ko 'i 'Amelika p te u ki'i fakat t atu p . 'Oku 'ikai ke f pakipaki ia he ko e 'uhinga ko e *ombudsman* ia 'oku *federal* ia hono *jurisdiction* ko e *federal*. Pea ko e *state* 'ikai ke hang ia ko Tonga ni 'o *Constitutional Monarchy* 'o taha p . Mahalo ko ia p ki'i fakahoha'a.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Tu'i' fitu: Ko e *Federal Government* ia ngaahi kupukupu *constituency* 'a eni 'oku tau 'i ai tautolu. Ko e *state* ia ko e *state* 'oku tau ng ue 'etautolu. Fo'i *federalize* p mafai ia 'i he fo'i Pule'anga 'oku vahevahe ko eni. Ko e ngaahi, 'oku faingofua p 'i 'Aositel lia ko 'Amelika me'a 'a e *Federal State* ka 'oku kehe hono *system* 'o'ona hang ia ko e *Commonwealth* ko 'a 'Aositel lia 'alu ia ki he fo'i 'ulu'i Pule'anga 'e taha. 'Oku 'ikai ke hang ia ko Nu'usila 'o taha p m 1 Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisit Fakalotofonua.

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: Tapu mo e Sea 'o e K miti Kakato pea tapu mo e Pal mia kae 'uma' e Hou'eiki Minisit e Kapineti. Tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kau N pele tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Sea ko 'eku tokoni atu p foki mai e t peiti ki he f ko e liliu p Sea ki he Sea 'o e Fale Alea. 'Oku 'ikai ko ha tau talanoa 'atautolu ki ha *federal* mo ha *state* mo e h . Ta ko ko e kupu f Sea ko e tokoni atu ki he Feitu'u na m 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 . Me'a mai N pele Niua, Niua.

Fokotu'u ke fakapekia kupu si'i b

Lord Fusitu'a: M 1 Sea. Tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e k miti. Ko e fokotu'u atu he motu'a ni ke fakapekia mu'a 'a e kupu f kupu si'i b he ko hono 'uhinga eni Sea.

Ko e kupu f kupu si'i b 'oku ne hanga 'o fakapekia 'a e fo'i lea fakapap langi ko ko e *statutory body* p ko e sino fakalao 'i he faka-Tonga . P na'e toki 'amui ia 'i he kupu ki mui 'e fakah mai 'oku to'o e mafai ia mei he 'Ene ' fio ki he ngaahi sino ko 'e lau he t pilé kae fakafoki ia he Kapineti. 'A ia 'e tuhu'i mai ia 'e Kapineti 'a e ngaahi sino ko 'e ngofua ke sivi 'e he Komisiona p ko e *Ombudsman* ko eni p 'ikai. 'A ia kapau 'oku 'i ai ha sino ia 'oku peh 'e he Kapineti ke fakahaofi p ia mei he sino ko iá te nau ala fakahoko p 'enautolu 'i loto Kapineti. 'Oku fakangofua ia 'e he kupu f kupu si'i b 'Eiki Sea fokotu'u atu ke fakapekia ia 'Eiki Sea.

'Eiki Tokoni Pal mia: Ki'i fakatonutonu Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu ‘Eiki Minisit .

‘Eiki Tokoni Pal mia: ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha mafai ‘a e *Privy Council* ki he ‘ *Public Enterprise*. Ko e ‘uhinga hono ‘omai e t pile fo’ou ko eni ko e *updated list* eni ‘o e ‘ pisinisi ‘a e Pule’anga. Ko e ‘uhinga ia ko ‘oku ‘omai ai e lisi ko eni. Kapau na’e ‘ikai ia ko e ‘ lisi ia ‘ ngaahi *company* ia heni kuo ‘osi fuoloa ‘ene mate ka ko hono ‘uhinga hono ‘omai ko e sio ‘a e *ombudsman* ki he ngaahi l unga fekau’aki mo e ‘ pisinisi ‘a e Pule’anga. Ko ia p hono fakatonutonu Sea.

Lord Fusitu’a: Sea ko u fakam l au ki he fakatonutonu pea ko ‘eku tali eni ki he fakatonutonu. Kapau ‘oku mo’oni ‘a e fo’i fakah mai ko kuo ‘omi kotoa e mafai ia ko ki he Fale ni. Ko e h , ‘omi p mafai e ni’ihi ki he Fale ni kae tuku p mafai ‘e ni’ihi ‘i Kapineti. Ko e ngaahi mafai ko ke fakahaofi ‘a e ngaahi sino ‘a e Pule’anga mei hono sivi ...

‘Eiki Tokoni Pal mia: Fakamolemole ko e h ‘a e fakatonutonu Sea ? ‘Ai mai ange p ko e h e fo’i me’a nau lea atu ‘aki ‘oku hala ? Ko e h e fo’i fakatonutonu ?

Lord Fusitu’a: Ko e me’a ‘oku halá ‘Eiki Sea he ko e me’a ‘oku me’a mai ‘aki ‘e he Feitu’u na pea mo e Minisit Pa’anga fakatatau ki he kupu ua ko ki mu’a ‘oku ‘omi e, ‘a e mafai ki he Fale. ‘Oku ...

Sea K miti Kakato: Ko e sea, ko e Sea p eni ‘oku tau ...

<002>

Taimi: 1440-1450

‘Eiki Tokoni Pal mia: ‘oku ‘ikai ko e mafai ‘a e *Commissioner*

Sea K miti Kakato: Fetongi’aki ‘a e Kapinetí.

‘Eiki Tokoni Pal mia: ‘Oku ‘ikai ko e ... ko e *Commissioner* ‘i he fo’i lao ko ení ‘oku ai hono mafai ki he ‘u kautaha ko ení.

Lord Fusitu’a: ‘Io ka ko ‘ene to’o ko ‘a e faka’uhinga ko *statutory body* ko f ‘oku ‘alu ki ai e mafai ko ke ne pule’i mai e t pile ko iá.

Sea K miti Kakato: Me’a mai e Minisit .

‘Eiki Minisit Lao: ...(kovi e ongo)...

Sea K miti Kakato: ‘Oku tau ‘i he Fika 4 pe eni e?

‘Eiki Minisit Lao: ‘Io Fika 4.

Sea K miti Kakato: Ki’i tamate’i pe maamá.

‘Eiki Minisit Lao: ...(kovi e ongo)...

Lord Fusitu'a: Ko e fokotu'u atú, fakapekia e Kupu 4 (b). 'Oku te'eki ke 'osi 'a e fakamalanga 'a e motu'a ni 'a e 'uhinga ko 'oku fokotu'u atu ai ke fakapekiá. 'Oku fai mai e 'u ...

'Eiki Minisit Lao: Ko 'eku tali atu kia koe ke ki'i nounou ange tau fakafekikí. Ko hono 'uhinga 'o'ona e to'o e *statutory body* 'oku *meaningless* ia 'ene 'asi ko . 'Oku 'osi t naki ia 'i he *schedule* 'i muí. Ko hono 'uhinga ia hono to'ó, 'i mui k toa ai, kau k toa ki ai e 'u me'a ko ená.

Lord Fusitu'a: Ko e ki'i fakatonutonú pe 'Eiki Sea. 'Oku 'i mui kotoa e *schedule* ka ko e pile'i ko ki he ngaahi sino ke h he *schedule* 'oku lolotonga 'i he sino 'e taha.

'Eiki Tokoni Pal mia: 'Oleva ke ... (kovi e ongo)...

Lord Fusitu'a: ...ki he sino 'e taha

Sea K miti Kakato: Ko e kupu f ena 'oku ke me'a mai ai?

...(kovi e ongo)...

Sea K miti Kakato: Ko e Kupu 4 eni fakatonutonu e Kupu 2.

Lord Fusitu'a: Ko ia 'Eiki Sea.

'Eiki Tokoni Pal mia: Ko e kupu 20 ia ko e me'a ia aí ko e fetongi 'o e t pile.

Lord Fusitu'a: 'Oku ai 'ena fekau'aki, ko e 'uhinga ia 'oku ou fokotu'u atu aí ke fakapekia e Kupu 4 (b). Kapau te ke me'a hifo ki he Kupu 12 'o e Lao Fakaangaanga fo'ou ko ení, 'oku ne alasi 'e ia 'a e mafai ko ki he tepilé.

Sea K miti Kakato: Ko 'etau 'unu ko eni ki he ...

'Uhinga hono fakakau ngaahi pisinisi Pule'anga ke mafai ki ai 'Omipatimeni

'Eiki Tokoni Pal mia: K taki Sea ke ki'i fakama'ala'ala atu Sea. 'Oku ai 'a e lao ia ki he ngaahi pisinisi 'a e Pule'angá. 'A 'oku ui ko ko e *Public Enterprise Act*. Ko e 'uhinga hono 'omai ko ení Sea ke ai ha mafai 'a e Komisioná ke ala atu 'o fai ha ng ue ki he ngaahi kautaha 'a e Pule'angá. Ko e 'uhinga ia hono 'omai ení. Ke 'ikai ke ngata pe 'i he kau ng ue fakapule'angá kae to e kau mai 'a e ngaahi pisinisi ko ení. Me'a ni 'oku 'ikai ke tau fiefia 'oku fakakau mai pea mo e ngaahi pisinisi 'a e Pule'angá ki he mafai 'e lava 'e he 'omipatimeni 'o fai ha ng ue ki aí? Ko e faka'amu ia 'a e Pule'angá. Ka ko e 'uhingá 'o kapau 'oku fakafehu'ia ia 'oku sai pe ke to'o pe ia.

Taukave 'oua fakangatangata Kapineti ngaahi sino ke mafai ki ai 'Omipatimeni

Lord Fusitu'a: 'Oku 'ikai ke fehu'ia. 'Oku ou pou pou ki he fakakaukau ko iá, kae 'oua 'e fakangatanga mai ia mei Kapineti 'a e ngaahi sino ko ke kau aí. Tu'u 'at pea kapau 'oku 'omi ki ha feitu'u pea 'omi ia ki he Fale ni ke fai atu hono ... pe ko 'Ene 'Afió.

'Eiki Minisit Lao: Sea, ki'i fakatonutonu. Sea, 'oku 'i he laó pe ia.

Sea K miti Kakato: Tau tali e Kupu 4?

‘Eiki Minisit Lao: ‘Osi ‘i he laó pe ia. Kuo ‘osi ‘i he laó. Ko e *Public Enterprises* kuo ‘osi ‘i he lao pe ko iá. ‘Oku hanga ‘e he Minisit ‘i he loto ki ai ‘a e Kapinetí ‘o t naki ki ai ha me‘a. ‘I he ‘u *Public Enterprise* he kuo ‘osi ‘i he laó pe ia. Pea ko e taha, ko ‘eku ki‘i fie tokoni pe kia moutolu, ko e lao ko ení na‘e ‘i ai e kakai na‘a nau ng ue mai, lahi honau taimi ai. ‘Oku ‘ikai, ko u kole fakamolemole pe ke mou me‘a hifo ki ai he miniti ‘e fiha pea mou hanga ‘o fakaanga‘i. Mou k taki, ko e kakai na‘a nau hanga ‘omai ení na‘a nau ng ue ‘o toki a‘u mai ki hení. Ka mou me‘eme‘a pe pea na‘e tonu foki ke mou me‘a ki ai ... ka ‘oku ‘ikai ko ‘ene tau mai pe ki heni, vave pe ki he fakaanga hili ko iá ‘ikai ke ai ha taimi ke toutou lau ai.

Lord Fusitu‘a: Fakatonutonu atu Sea. Na‘e ‘ikai ke lau miniti ‘emau lave hifo ki he me‘á. Ko homau fatongia ni ko hono siofi e ngaahi laó, he na‘e ki‘i fuofuoloa mai ...(kovi e ongo)...

‘Eiki Tokoni Pal mia: Sea kole atu Sea ke tau ‘alu fakakupukupu he ko eni ‘oku tau lolotonga ‘alu he 4, tau ‘alu ki he 12, tau ‘alu ki he 20 ...(kovi e ongo)...

Sea K miti Kakato: Ko ia ‘oku ou fokoutua atu au heni ‘o tali ki he maau ho‘o me‘á ‘Eiki N pele ‘o Niuá ka tau toki kamata he kupu 4.

Lord Fusitu‘a: Fakapekia e Kupu 4 (b), pea ko e makatu‘ungá ia.

Sea K miti Kakato: Kuo tali ia? E ‘UHINGA‘i lea ki he Seá?

‘Eiki Tokoni Pal mia: ‘Ikai ke tali ‘e Sea e fokotu‘u ko iá.

Lord Fusitu‘a: Ko e fokotu‘u, pea ko e anga ia e fokotu‘ú Sea fekau‘aki mo e kupu ...(kovi e ongo).. ke p loti‘i.

Sea K miti Kakato: Sai tau tali ia.

‘Eiki Tokoni Pal mia: Sea ‘oku ‘ikai ke tali e fokotu‘u ko iá.

Sea K miti Kakato: ‘Ikai ‘uhinga e Kupu 4 ko ení.

‘Eiki Tokoni Pal mia: ‘Io na‘e fokotu‘u mai foki ia ke tamate‘i, ka ko e ‘uhingá ‘aku ia ‘oku ‘ikai ke tali e fokotu‘ú ke tamate‘í kae nofo pe he lolotonga.

Lord Tu‘ilakepa: Sea, ke u ki‘i fakamaama atu pe ki he Hou‘eikí. Mou fakamolemole. ‘Oku ‘ikai ke tau tali ‘e tautolu peh kuo tali e ‘uluakí, kuo tali, he ‘oku te‘eki ke tau p loti‘i. Tau paasi pe mei ai kae toki ... ‘io ko ‘eku ‘ai atú na‘a faifai kuo mou nofo ho‘omou fakafekikí ‘o peh kuo ... tau paasi ka tau hoko atu ki he 5 he ‘oku ai ‘a e fel ve‘i ‘aupito ‘o e ‘uhinga ‘a e liliu ‘a e ‘uhinga‘i leá. Ko e ngaahi tefito ko ki loto mo e fatongia ‘o e Sea mo hono liliu ‘oku lau k toa ki ai e 8, 9 ‘alu hifo ai ‘o a‘u ki he 20, ko e 11 ‘Eiki Sea, ka tau hoko atu ‘oku mau ...

Alea‘i Kupu 5

Sea K miti Kakato: M 1 . Tau ‘unu mai ki he Kupu 5.

Lord Nuku: Sea, ...(kovi e ongo)...

Sea K miti Kakato: Me‘a mai N pele ‘o ‘Eua.

Lord Nuku: Sea, ko e fakahoha‘a atu e motu‘a ni ‘Eiki Sea, ‘i he ... ‘a eni ko he kongā 2 he ‘uhinga‘i leá, ‘a ia ko e fakatonutonu ia he Kupu 4 ko ‘o e Lao Fakatonutonú. Ko e me‘a ko ‘oku fai ki ai e hoha‘a ‘Eiki Sea, ko e kongā ko ení, na‘e ‘uhinga‘i leá, na‘e ‘ikai ke kau ‘a e Fale Aleá ia mo e Kapinetí mo e Fakataha Tokoní mo e Fakamaau‘angá he ng ue ko ení. ‘A eni ko ‘i he laó, tefito‘i lao motu‘á. ‘A eni ‘oku liliú.

‘Eiki Tokoni Pal mia: Sea fakamolemole ke u tokoni atu ke tali atu e fehu‘í. ‘Io ko e ‘uhingá ...

Sea K miti Kakato: Tali e tokoni ‘Eiki N pele?

‘Eiki Tokoni Pal mia: Ke liliu mei he Kapinetí ki he Sea ‘o e Fale Aleá. Pea kapau leva ‘oku tau kau he laó ‘a e Seá, fiema‘u ke fakamahino ko e h ‘a e ‘uhinga ‘a e Seá. Pea ko e kupu ia ko ení, ‘uhingá p ke talamai, ko e Seá ko e ‘uhingá Sea e Fale Aleá. M 1 .

Lord Nuku: Sea, ko e me‘a ko ‘oku tu‘u ia he tefito‘i lao motu‘á he ‘ikai kau ‘a e tefito‘i lao motu‘á ki ha ng ue ki he Kapinetí mo e Fakataha Tokoní pea mo e Fale Aleá. Ko e ‘uhinga‘i lea ko eni ‘oku tau liliú, tau liliu pe fo‘i sino p taha ko e to‘o e mafai mei h ‘o ‘oange ki he Sea e Fale Aleá. Ka ko e ‘uhinga ia ‘eku tokanga atu ko ki aí, na‘e ki‘i ‘at ange ‘a e kupu motu‘á. Ka ko e fo‘i me‘a ko ‘oku to‘o mai ko mei he kupu motu‘a ke fakatonutonu h , ko e to‘o mai pe ‘a e fo‘i fetongi pe ko ‘a e fatongiá. Ko e me‘a ko na‘e fai ki ai e ‘uhingá, ko e Potung ué ‘oku ‘uhinga ki he Potung ue fakaminisit , ko e tefito‘i lao motu‘a eni Sea. ‘Oku ‘ikai kau heni ‘a e Kapinetí mo e Fakataha Tokoní ‘i he ng ue, tefito‘i fatongia ko eni ko ‘o e ... ‘a eni ko ‘o e lao ko ení. Ko e me‘a ko ‘oku tu‘u mai he t pile 2 Sea, fakamuimui tahá ‘a ia ‘oku ‘uhinga atu ai ‘a e fakahoha‘á, ko e lao ko ení ‘oku kau pe ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule‘angá. Ngaahi Pisinisi p Sea. ‘A ia ‘oku ai e pisinisi ‘e 20.

‘Eiki Tokoni Pal mia: Fakatonutonu atu Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni N pele.

‘Eiki Tokoni Pal mia: Ko e ‘uhinga ko é na‘e ‘ai ai e lisi ko ‘i muí hang ko ‘eku laú, ko e *statutory body* na‘e fakamatala‘i ko ‘i mu‘á, ‘uhinga pe ki he ngaahi sino na‘e fokotu‘u he laó. Ko e *Tonga Power Limited* ia ko e *company* ia, ‘oku ‘ikai ko ha *statutory body* ia. Founga ko ení, *cover k toa h* . ‘Asi kotoa e ‘u hingoa ‘o e ngaahi kautahá. ‘A ia ko e ngaahi

Lord Fusitu‘a: Fakatonutonu atu Sea.

‘Eiki Tokoni Pal mia: ‘O leva ke ‘osi atu ‘eku fakatonutonú Sea k taki. ‘A ia ko e ngaahi sino ia ko e ngaahi pisinisi ‘a e Pule‘angá.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni 'e Tokoni Pal mia.

Lord Fusitu'a: 'Io. K taki ko e *statutory body*, ko hono tefito'i 'uhingá, ko ha sino 'oku fokotu'u he laó. Ko e sino ko na'a ke me'a mai 'akí, kotoa 'a e 'u kautaha 'e Pule'anga ko ena 'oku ke lau mai aí, ko e sino 'oku fokotu'u he lao. *They are statutory bodies.*

'Eiki Tokoni Pal mia: 'Ikai ke u tali 'e au 'a e fakatonutonu ko eni Sea.

Sea K miti Kakato: Hala ia.

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea ko e kautaha na'a nau lesisita 'o hoko ko e company ...(kovi e ongo)... ko e *statutory body* eni 'a e *Tonga Water Board*. 'I ai e fo'i lao 'oku ne fakalaum lie'i e sino ko iá. Kehekehe lahi Sea.

Lord Nuku: Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Minisit Pa'angá.

Fakama'ala'ala Pule'anga kei tu'uma'u pe ngaahi fatongia he Lao Komisoni V mo e Kakai

'Eiki Minisit Pa'anga: ...(kovi e ongo)... ko e kupu 11 ko (1) ko lao lolotongá, 'oku ne tuhu'i mai ai e 'u sino ko pau ke nau mo'ulaloa he lao ko ení. Kau ai e Hou'eiki Minisit pea mo e kau ng ue fakapule'anga k toa ko 'i he ng ue fakapule'angá Sea, 'oku nau kau. Kau ai mo e K vaná. 'A ia 'oku 'uhinga foki eni ki ha fa'ahinga ng ue 'oku fakahoko 'e he Pule'angá ka 'o kapau 'oku ai ha ta'efiem lie ai ha taha 'i loto mei tu'a 'enau fakahoko fatongiá, pea ko kinautolu leva ia 'oku 'uhinga e lao ko ení ke fai hono vakai'i 'enau fakahoko fatongiá.

Ko e kupu 11 (8) motu'á, 'oku kau ai ko 'ene, kau 'ene tuhu ko ki he lisi ko pe ko e *schedule* ko 'i muí. 'A ia 'oku kei tauhi pe ko , 'a ia 'oku to'o leva 'a e kupu ko pea mei he 'Ene 'Afió kae ha'u leva ko eni ko ki he Fale Aleá. 'A ia ko 'eku lave atu pe aí, ko e ngaahi mafai ko na'e fononga mai mo ia 'a e Lao ko ki he tauhi ko v mo e kakaí, tu'uma'u pe ia.

Lord Nuku: ...(kovi e ongo)...

'Eiki Minisit Pa'anga: Ko ia, mai ki Fale ni. Tu'uma'u pe fatongia ia ko iá. Ko e fetongi pe eni ia 'a e ha'u ko eni ko 'a e

Lord Fusitu'a: Sea. K taki, ko e ki'i tokoni pe eni ia ki he Minisit . Ko e me'a ko eni ko na'a ke me'a mai 'akí, 'oku 'ikai ke to'o mei he 'Ene 'Afió 'o 'alu ki Fale Aleá, 'oku to'o mei he 'Ene 'Afió 'o 'alu ki he Kapinetí. ...(kovi e ongo)...

'Eiki Minisit Pa'anga: Kapinetí, ko ia ...ko u fakahoha'a atu pe 'oku 'ave ki he Kapineti.

'Eiki Tokoni Pal mia: Fakatonutonu atu Sea. 'I he Lao ko *Public Enterprise Act* Sea, 'oku 'ai ai e mafai ki he Kapinetí ke ne hanga 'o liliu 'a e ngaahi kautaha ko 'oku ui ko e *Public Enterprise* pe ko e kautaha 'a e Pule'angá. Ko e tu'u ia ko he taimi ni 'i he lao 'a e *Public*

Enterprise. ‘A ia ko ‘eku ‘uhingá pe eni ‘o kapau ‘e to e h mai ha fo‘i pisinisi fo‘ou ia, ko e pisinisi ‘a e Pule‘angá ko e me‘a leva ia ‘a e Kapinetí, talamai *ok* ko eni ko e pisinisi eni ‘a e Pule‘angá. Ko e mom niti pe ‘ene hanga ko ‘o *recognize* ko e pisinisi ‘a e Pule‘angá ko ‘ene lava ia ‘o fakah mai ke kei lava pe he ‘omipatimení ‘o tokangaekina pe ...

<003>

Taimi: 1450-1500

Eiki Tokoni Pal mia: ...ko ia p Sea.

Taukave ko e ‘omai ki Fale Alea ‘oku taliui kotoa mai ki ai Kapineti

Eiki Minisit Pa’anga: Fakamole pe Sea, ‘i he taimi ko na’e fai ai a e liliu ‘o e Konisit tone, na’e ‘omai leva ‘a e fatongia ko faka-*Executive*. ‘Omai katoa ia mei he Fakataha Tokoni ‘o ha’u ia ki he Kapineti. Ko e ki’i fo’i lea ko eni ko e ha’u p mei he halanga ko ia. Koe’uhi ko e fatongia he taimi ni hono ‘ai ko eni ‘a e ‘u Poate ‘osi ha’u Kapineti he taimi ni. ‘A ia ko e ngaahi tafa’aki eni ia ko hono feinga p ke ha’u ‘o fetukutuku mai koe’uhí ko e fa’unga fakapolitikale ko ‘o e ‘aho ko eni Sea, ‘o hang ko e taumu’a hono ‘omai ‘a e lao ko eni. Taimi ni tali ui, k toa mai ‘a e Hou’eiki Minisit ki Fale Alea ni. Ko e liliu ia ‘oku tau kamata ‘i he 2010 Sea, ‘o ha’u ai pea ko e me’a ia ‘oku ‘omai ai ‘a e ...me’a ko eni ke tali ui. M I

Sea K miti Kakato: ‘Eiki N pele mei ‘Eua.

Lord Nuku: ‘Oku ou lave’i p ‘e au ‘a e me’a ko ‘oku me’a mai ‘aki ‘e he ongo ‘Eiki Minisit Sea. Ko e ‘uhinga ko ‘a e motu’a ni ia ki he ‘eku fakahoha’a, ko e fatongia ko ‘oku ‘ave ki h , ko e T pilé fokotu’u kotoa ia ‘e he Kapineti. ‘A e T pile ko eni ‘oku feng ue’aki pea mo e lao ko eni.

Eiki Tokoni Pal mia: Sea, ko e ki’i fehu’i. Ko e h ‘a e fekau’aki eni mo e kupu 4 ko eni na’a tau talanoa ai Sea. ‘Oleva ke ‘osi ‘eku fakatonutonu

Lord Nuku: ‘Oku foaki ‘a e mafai ki he Sea ‘o e Fale Alea..

Sea K miti Kakato: ‘Oku mo me’a l ua mai p ‘i he taimi ‘e taha.

Eiki Tokoni Pal mia: ‘Oku te’eki ke ‘osi ...Ko ‘eku ‘uhinga eni Sea, ko e ‘uhinga ‘oku fakatonutonú Sea ke tohi’i mai ko e h ‘a e ‘uhinga ‘a e Sea. ‘Oku ‘ikai ha me’a ia ‘e liliu, ko e ‘uhinga p ia. Ko e h e Sea? Ko e Seá leva ko e ‘uhinga ko e Sea ‘o e Fale Alea, ‘oku ‘ikai ha me’a ia ‘e liliu Sea, ko e t naki atu Sea. M I Sea.

Sea K miti Kakato: Me’a mai ‘a e Hou’eiki N pele ‘o ‘Eua?

Tokanga ko e faitu’utu’uni ‘e fai atu ia mei Fale Alea kae ‘ikai ko Kapineti

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, ‘oku fekau’aki leva ‘a e fatongia ia ’i he taimi ko ‘Eik Sea, ‘oku ha’u ai ‘a e fatongia ki he Kapineti pea mo e Fale Alea. Ko e fai tu’utu’uní ‘e fai pea mei Fale ni, ‘oku ‘i heni p pea mo e Kapineti. Pea ko e taimi ia ‘oku fekau’aki ai ...

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni.

Lord Nuku: ...he foaki mai ai e mafai Sea.]

‘Eiki Tokoni Pal mia: ‘Oku ‘ikai ha mafai ‘e ‘asi ‘i he kupu ko eni. Ko e fo‘i talamai p ka ‘asi ‘a e Sea, ‘i ha kongá ‘o e laó, ko e ‘uhingá ia ko e Sea Fale Alea. ‘Ikai ha fo‘i sipela mai ha taha heni ha mafai. M 1 .

Lord Nuku: Sea,ko e ‘uhinga ia ‘eku fakahoha’atu ai Sea, he ‘oku ‘ikai ke u tui ki ai.

Lord Fusitu’a: Ko e fakatonutonú ki h . Koe’uhí ko hono fakapekia ‘a e fo‘i lea ko e sino fakalao pea mo hono ‘uhingá ‘oku ‘i ai ‘a ‘ene alasi ‘a e mafai.

Sea K miti Kakato: Me’a mai ‘a e ‘Eiki N pele Fika 2 ‘o Vava’u.

Kole ke tuku tafa’aki e alea’i ‘o e faka’uhinga’i lea e kupu 5

Lord Tu’ilakepa: Sea, fakamolemole ko u tangutu p au ‘o fanongo ‘i he feme’a’akí. Ko e me’a ko ‘oku nofo ki ai ‘a e Tokoni Pal mia, nofo p ia ‘i he fo‘i kupu 4. Ke fai ‘etau tipeiti ‘i he kupu 4. Ko ‘eku fakakaukau ‘a’aku ‘Eiki Sea, ‘oku ou fakakaukau au ia p ko e ha ko ‘a e ‘uhinga ‘oku ‘ave ai ‘a e fo‘i kupu ko eni ki he Sea. Kapau na’e hanga ‘e he Pule’anga ‘o fakamahino mai pea ko u toki lau ‘a e tefito lao ko u toki sio hifo ‘i he tefito’i lao. ‘Oku ‘i ai mo e t pile 2 ki he ngaahi sino ‘e ng ue ki ai ‘a e *Ombudsman*. ‘A ia ko hono liliu Sea, ka ko u kole atu Sea. F f mu’a ki’i tuku fakatafa’aki mu’a ‘a e ‘uhinga’i lea, ko e ‘uhinga kae a’u mai mu’a ki he ‘u kupu ko ke tau fanongo ki he ngaahi malanga ko eni ‘a e Hou’eiki, mo ‘enau ngaahi faka’uhinga ke a’u atu angé ‘a e ng ue mo e anga ‘a e liliu mo hono kakano mo hono tefito’i lao ‘Eiki Sea. He ‘oku fakavavevave foki hono ‘omai ‘a e fo‘i lao ko eni ‘Eiki Sea.

‘Eiki Tokoni Pal mia: Poupou atu Sea. Tahá foki ‘oku tau p loti fakapulipuli kitautolu. Poupou atu au ki he kapau ‘oku tau femahino’aki p ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi faka’uhinga kehekehe ka tau ‘alu p ‘osi ko ia...

Lord Tu’ilakepa: Kapau p ‘e a’u ki he ngaahi kongá ko ‘oku ‘i ai ha pea tau toki foki leva, ka ‘oku kei fakaava p ‘a e matap ‘Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 Sea. Tau hoko atu ki he kupu 5.

Lord Fusitu’a: Sea, ka u ki’i tokoni atu ‘i he me’a ko ena na’e me’a atu ai ‘a e ‘Eiki N pele ‘Eua, fekau’aki pea mo e 4. ‘Osi atu ‘a e fakamalanga pea ko u tui ko e me’a na’e hoha’a ki ai ‘a e N pele ‘Eua. Ke u ‘oatu ‘a e lao lolotongá. Ko e sino fakalao ki he faka’uhinga’i lea kupu 2 ‘a e Lao lolotonga. *“Oku kau ai ha ma’u mafai fakalotofonua mo ha sino’i kakai tatau mo ia kuo lesisita p te’eki lesisita faka-Kautaha ‘a ia kuo fokotu’u ke fakatahataha’i ‘e he p fakatatau ki he ngaahi Tu’utu’uni ‘a e laó.”* Sai! ‘ ku ki’i fa’at ange ‘a e faka’uhinga ko ia ‘o hang ko e me’a na’e me’a atu ‘a e N pele ‘Eua. ‘I he fakangatangata ko ‘e hoko kapau ‘e fakapekia ‘a e fo‘i lea ko ia mo hono faka’uhinga. Ko e me’a ia ‘oku hoha’a atu ki ai ‘a e ‘Eiki N pele. M 1 Sea.

Sea K miti Kakato: Tau hoko ki he 5.

‘Eiki Minisit Lao: Pea ko u kole atu ai p au Sea, ‘oku ‘ikai foki ke tapu ia. Tau ‘ai k toa p .
Discuss k toa p ko ‘etau ongo’i p kuo fe’unga. Tau p loti. Tuku ‘a e fakakupukupu mou manatu’i na’a ku ‘osi fakaha atu ‘oku lolotonga laum lie p ‘a e lao ia ko eni. Ko eni ko e ki’i tokoni p ke fakama’ala’ala. Tali k toa ‘e tautolu.

Lord Tu’ilakepa: Ko u kole atu ki he Minisit Lao. Sai ia ‘ene fakakupukupu ke mahino ki he Feitu’u na. Ka ‘ai ‘a e me’a ko ena ‘oku ke me’a mai ki ai, ‘e hang hotau Fale ni, ko ha fu’u kalapu Tongá ‘Eiki Sea. Ko e ‘eku kona ’osi p au ‘i ha fo’i kongá..te u nofo p au ’i he fo’i kupu ko ia ‘o hang ko ‘eku nofo he taimi ni.

‘Eiki Minisit Lao: Na’e lahi p ‘a e ‘u lao na’e ‘osi fou peh mai pea tau hanga ‘o fakahoko peh . ‘Oku ‘ikai ko ha’aku toki kole atu eni Sea.

Sea K miti Kakato: Tau hoko mai ki he 5.

Lord Tu’ilakepa: Poupou Sea.

Sea K miti Kakato: Hoko mai ki he kupu 5. Vaha’a taimi ki he lakanga ki he Komisiona.

‘Eiki Minisit Polisi: ...(kovi e ongo)

‘Eiki Minisit Lao: Ko e to e fakama’ala’ala mai p ena ‘a e ng ue ‘a e ‘Omipatimeni ‘ikai ha to e me’a ia. Ko ia ko u fakahoko atu ko e fakama’ala’ala p ena ‘a e ‘u fatongiá. M 1 .

Sea K miti Kakato: Me’a mai a e N pele Niua.

Tokanga ki ha fokotu’u Omipatimeni ‘e he Sea ‘i he loto ki ai e Fale Alea

Lord Fusitu’a: M 1 Sea. Ko u fakam 1 atu ki he Feitu’u na,pea ko u kole atu ke ke laum lie lelei p mu’a na’a ngali ‘a e fakamalanga ko eni ‘oku ope atu mei he lao ni, ka ‘oku ‘i ai p ‘a hono ‘uhinga lelei ‘oku fiema’u ke fakama’ala’ala ‘o hang ko e lave ko ‘anenai. Ko e lao fakaangaanga ko eni ‘oku ‘ikai ke tu’u tokotaha p .

Ko e me’a ‘oku hoha’a ki ai ‘a e motu’a ni ki he kupu ko eni. Sai! Ko e fakatonutonu ki he kupu 3 ‘o e tefito’i lao lolotonga. Kuo pau ke fokotu’u ‘a e ‘omipatimeni ‘e he Sea ‘i he loto ki ai ‘a e Fale Alea, hili ha tala ng ue ‘i he founga totonu.

Ko e ‘uhinga ‘a e fokotu’u ko iá ke ‘omi ki he Fale ni, tokua hano fakanofu ‘o e sino ko eni. Ko e fakafikefika foki ko eni ‘a Fale ni ‘Eiki Sea. Toko 12 Kapineti ‘oku ‘i ai ‘a e ni’ihi leva mei he T pile ‘a e Kakai pea mo e N pele. Ko hono mo’oni ‘ona ko e fakataha’i ‘a e fu’u fika lahi ko eni ‘e 12 ‘o e Kapineti, mo e toko ua mei tu’a ‘osi ma’u ‘enautolu ‘a e fika fe’unga ke nau fai hono fakanofu ‘o e sino ko eni. Ko e hoha’a ‘a e motu’a ni, koe’uhí ko e fekau’aki ‘a e lao ko eni pea mo e Lao ki hono Fakafepaki’i ‘a e Faihala. Na’a ng ue’aki ‘a e founga fakanofu ko eni ke ne fakatonuhia’i’aki ‘a hono to e ng ue’aki ‘a e founga fakanofu ko eni ‘i he lao ko ia, ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai ke na fen pasi. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai ke poupou ai ’a e motu’a ni ke fakataha’i ‘a e ongo

M teni Tapueluelu: Sea, ke u ki’i fakatonutonu atu k taki. Kuo t tu’o lahi hono ‘ohake ‘a e poini ko eni ‘e he Fakafofonga N pele ko eni ‘o peh . Ko e ‘uhinga ko e tokolahi ‘a e ni’ihi ‘i

heni 'i ha tafa'aki ko e 'uhinga 'e p loti'i leva 'e he Fale Alea ke aofangatuku 'a e sino ko eni 'e hoko ko e 'omupatimeni.

'Eiki Sea, 'oku sipela mahino mai p 'i he kupu'i lao ko 'eni. Kuo pau ke fokotu'u 'a e 'omupatimeni hili 'a hono fakahoko 'o e founa ng ue ki hono fakahoko ng ue'i 'e he Sea. 'A ia ko e *due process* 'oku fakahoko ia 'Eiki Sea, ko hono fakap langi 'oku ou kole p 'Eiki Sea, pea ngofua pea mahino ange ia. *The ombudsmen shall be appointed after due recruitment process by the Speaker.* 'A ia ko e *due process* 'oku toki fai 'i tu'a. 'Ikai ke 'omai ha kau kaniteiti ia 'e fitu ki heni, pea takitaha fili 'e he ongo tafa'aki ha Kaniteiti pea toki fai ai 'a e p loti. Ko e tokotaha p 'e 'omai ki heni pea ko e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'oku ne hanga 'o fokotu'u mai. 'Oku 'ikai 'i ai ha to e fili 'a ha taha heni 'Eiki Sea.

Lord Nuku: Sea, ki'i fakatonutonu atu p 'a e kupu ko ia.

M teni Tapueluelu: Ko e me'a 'oku sipela mahino.

Taukave ko e tokanga ki he aofangatuku e paloti 'a e Fale Alea

Lord Nuku: Ko 'eku fakatonutonu atu ki ai 'e 'omai ki he Sea, 'i he loto ki ai 'a e Fale Alea. He 'ikai ko e Seá, 'ata'at p ia.

M teni Tapueluelu: 'Eiki Sea, ko e me'a ia 'oku feinga ke mahino. 'Oku 'ikai lava 'a e Fale Alea 'o fili ha tokotaha ke peh ke p loti te mau 'omai 'a Pita p ko hai...Sea.

Sea K miti Kakato: 'Osi ko hono 'omai

Lord Nuku: Kuo pau ke tali 'e he Fale Alea 'a e sino ko 'oku 'omai. 'Ikai hano 'uhinga hono fokotu'u mai 'a e Sea. Ka loto 'a e Falé ki ai pea tali 'ene fokotu'u pea ka 'ikai he 'ikai ke tali ia. Ko eni 'osi fakahoko mai pe ia he kupu ko ia.

Lord Fusitu'a: Sea, tonu 'a e fakatonutonu 'a e N pele Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni N pele.

Lord Fusitu'a: 'Oku 'ikai ko e Sea.

Tui kapau ko e ilifia ki he tokolahi tafa'aki Pule'anga 'oua to e 'omai ha me'a ki Fale Alea

'Eiki Pal mia: ' ku 'i ai 'a e ilifia mo e manavasi'i 'o peh tokua ko e tokolahi 'a e fa'ahi ko . Mo'oni ia 'oku tokolahi. Sai! Kapau 'oku peh 'oua to e 'omai ha me'a ki heni he 'oku fu'u tokolahi 'a e fa'ahi ko . 'Oua to e alea'i 'e he Fale Alea ha me'a ia ko e 'uhingá ko e tokolahi. 'Oku hang 'oku fakailifia...

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni 'Eiki Pal mia.

Lord Nuku: Ko e fakatonutonu na'e 'ikai 'uhinga ia p ko hai 'oku tokolahi. Ko e malanga'i maí ko e Seá 'oku ne hanga 'o fokotu'ú. Ko hono talí 'oku fai 'e he Falé. Na'e 'ikai ke fai ha malanga ia ki he tokolahí p ko hai...

‘Eiki Minisit Mo’ui: Sea ko e fakatonutonu p Sea, pea tapu mo e Feitu’u na mo e Fale. Ko e fakatonutonu ia ki he me’a ‘oku fa’a me’a ‘aki ‘e he Fakafofonga Niua tu’o lahi ‘i he Fale ni. Ko e lau ai p ‘a e fiká, talanoa p ‘i he fiká pea hang p kuo ne ‘osi talamai p ‘a e olá ia ki mu’a. Ka ‘oku te’eki ke tau a’u kitautolu ke ma’u ‘a e *outcome*. Ko e ‘uhinga p foki ...

Sea K miti Kakato: ‘Eiki Minisit ko e tokoni eni.

Lord Tu’iha’angana:(kovi e ongo).....(fu’u kovi e ongo)....Tokoni ‘aupito.

Sea K miti Kakato: Houeiki tau ki’i m l l ai.

(Na’e m l l heni ‘a e Fale)

<004>

Taimi 1515-1530

S tini Le’o: Me’a mai’a e ‘Eiki Sea ‘o e K miti Kakato. (Veivosa Taka)

Sea K miti Kakato: Tapu mo e ‘Eiki Pal mia , ‘Eiki Tokoni Pal mia , Minisit Kapineti, fakatapu ki he Hou’eiki N pele ‘a ‘Ene ‘Afio, fakatapu ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai. Hou’eiki m l mu’a ho’omou kei fakalaum lie lelei. Ko e hoko atu ‘etau fatongia, tau ‘i he kupu 5, ‘oku ou kole atu Hou’eiki tau ki’i nofo p mu’a ‘i he kupu 4 ‘o tau ...ko ho’o me’a p ‘au ia ki ha kupu te u mohe au, k ‘oku ou kole atu ke mou me’a mai ‘i he ‘etau kupu 4, me’a mai hou’eiki N pele Niua.

Lord Fusitu’a: Tau to e foki eni ki he 4 Sea, p ‘oku tau ‘osi ‘i he 5.

Sea K miti Kakato: Ko e 5, ko e 5, m l .

Tokanga ki he tau’at ina sino ‘oku ne fakanofa e ‘Omipatimeni ‘a e founa fakanofa ‘i he Lao ‘amui

Lord Fusitu’a: Ko ia Sea, pea ko e fakatokanga atu ko ‘a e motu’a ni ‘anenai ‘oku kei tu’u p ko ‘eku hoha’a ki he tau’at ina, tau’at ina ‘a e sino ‘oku ne fakahoko ‘a e fakanofa, pea tau’at ina ‘a e founa ‘oku fakahoko ‘aki ‘a e fakanofa ko iá he ko e me’a ‘oku fa’a me’a ‘aki ‘e he Minisit Lao pea ‘oku ou tui mo pou pou ki ai, ko e me’a ko e faitotonu ‘oku pau ke fakahoko pea ho’ata ki tu’a ‘oku fakahoko, ko e me’a ‘oku ne fa’a me’a ‘aki *justice should be done and seen to be done*. Pea ‘oku ou pou pou lahi ki ai, ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘i ai ‘a e fakatokanga ‘a e motu’a ni fekau’aki mo e kupu ko eni ke ‘oua ‘e ng ue’aki ‘a e founa fakanofa ko eni ke fakatonuhia’i ‘aki ‘a e founa fakanofa ‘i he lao ko ‘e toki ‘omai ‘a mui, ko e ‘uhinga ia ‘a e fakatokanga ‘Eiki Sea. M l .

Sea K miti Kakato: M l , kuo tau maau?

(M l fokotu’u atu)

Sea K miti Kakato: ...Tau hoko atu...

Lord Tu'ilakepa: Sea...

Veivosa Taka: Me'a mai N pele fika 2 'o Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: M l 'Eiki Sea. Kole p Sea ke u h fanga atu 'i he fakatapu kuo 'osi hono aofaki 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko e 'uhinga p me'a na'a ku loto p 'Eiki Sea ke hokohoko mai koe'uhi p hou'eiki pule'anga ko e 'omai 'a e lao ko eni m meniti kuo tau teuteu t puni 'Eiki Sea. Pea ko hono 'omai fakavavevave ko ia he 'ikai tuku 'a e vaka k tau kakau h fanga 'i he fakatapu 'Eiki Sea, kuo pau ke 'i ai 'a e taha kotoa 'o e kau m mipa 'o e Fale ni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea na'a ku faka'amu ange p kapau na'e ma'u 'a e tefito'i lao, ma'u ia 'e he Feitu'u na, na'e tonu ke k toi 'a e kau M mipa ke 'i ai h tefito'i lao pea muimui, pea to e fakapapau'i ange ke pau 'Eiki Sea. He koe'uhí 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a ia 'i heni 'oku 'ikai ke mahino ia kau ai 'a e motu'a ni, t ko e lao ko eni 'oku 'i ai p hono fakangatangata 'i he tefito'i lao, lisi ki ai 'a e kautaha pisinisi 'a e pule'anga 'Eiki Sea. Pea ko e me'a ia 'oku ou tu'u ai 'Eiki Sea koe'uhi ko e tamate'i 'a e tefito'i lao k 'oku 'ikai ke 'ia au 'a e lao, kae fakamo'ui 'a e fo'i lao fo'ou ko eni 'a e *ombudsman*, 'uluaki, kuo pau ke fokotu'u 'a e *ombudsman* 'e he Sea 'i he loto ki ai 'a e Fale Alea hili h tala ng ue 'i he founga totonu 'Eiki Sea. Te'eki ai foki ke mahino ki he Fale ni p ko e h 'a e founga totonu, pea mo hono filifili. Ko e *ombudsman* kuo pau ke fili 'i he loto ki ai 'a e Fale Alea. 'A ia ko e Sea ko ia te ne fai 'a e filí 'i he loto ki ai 'a e Fale ni 'Eiki Sea.

Ua, 'i he mama'o p 'ikai lava ke ng ue 'a e *ombudsman* pea kapau 'oku 'at 'a e lakanga *ombudsman* kuo pau ke fokotu'u 'e he Sea, 'a ia ko e me'a ko eni 'Eiki Sea kuo 'osi mahino p kapau 'oku 'ikai ke 'i heni 'oku fokotu'u leva ki he Fale Alea pea toki 'i he Fale Alea ke ne 'omai h taha fakataimi ki he fatongia ko eni ko 'o e *ombudsman* Sea. Ko e konga mahu'inga taha ia 'a ia 'oku 'uhinga ki he motu'a ni 'a e 'uhinga 'o e founga totonu, (3) si'i 'o e kupu ko eni 'oku 'ai ke fakamo'ui 'Eiki Sea, 'oku 'ikai tatau h taha ke fokotu'u ko ha *ombudsman* p ng ue 'i he tu'unga ko iá tukukehe kapau ko e taha ko iá ko ha taha falala'anga, faitu'utu'uni pau, mo faka'apa'apa'i 'i he komiunit . Falala'anga, faingata'a p foki ke tau ma'u 'etautolu h falala'anga 'Eiki Sea. Ko hono 'omai ko eni ki he Fale Alea fakalukufua, te u ...mahalo kapau ko au te u, mahalo p te u meimei falala ki he fika 10, h 'Eiki Sea, mahalo te u falala ange ki he fika 16, me'a ange ki he kehekehe 'a e me'a ko ko e falala'anga, he 'oku 'i ai 'a e 'uhinga ia 'eku falala 'a'aku ko eni 'Eiki Sea.

'Eiki Minisit Pa'anga: Fakatonutonu p , 'oku na k inga mo e fika 10, 'oku 'i ai 'a e *conflict* ai, m l 'aupito.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ko 'eku fakat t p 'aku ia.

Sea K miti Kakato: Ko e fakat t p .

Lord Tu'ilakepa: Fakat t au ia ki he fa'ahinga 'ulungaanga ko 'e ma'u ko 'e au ke teu ke kumi h taha ke falala'anga 'Eiki Sea. 'E pau ange 'eku falala ki he Minisit Toutai 'Eiki Sea, pau 'aupito 'eku falala 'aku ki he Minisit Toutai, he 'oku 'ikai ke u talanoa au ki he me'a fakaf mili koe'uhí he 'oku mahino 'a e tu'unga ia 'oku 'i ai 'a e Minisit ko eni. Pea ko e tangata p ia ...

‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai: Ka u ki’i fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisit Tauhi Pa’anga.

‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai: Sea, tapu pea mo e ‘Eiki N pele. Kole atu mu’a ke tuku ‘ene va’inga’aki ‘a e Hou’eiki he ko e Hou’eiki ko eni ‘oku nau ‘i heni ko e falala’anga, m l .

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea...

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea kapau na’a ku a’u atu ki he Feitu’u na na’e totonu ke ke me’a mai, hala ‘at ke kau ‘a e Feitu’u na ia ‘i he’eku me’a ‘aku ‘Eiki Sea, ko ‘eku fakat t p ‘aku ‘Eiki Sea, ko e me’a ko eni ‘oku mai ‘Eiki Sea pea taha ‘oku faitu’ut’uni pau, ‘oku ‘ikai ke ma’u h taha ia ‘oku faitu’utu’uni, k ko e taha ‘oku faka’apa’apa’i ‘e he k miti. Konga faingata’a taha ia ‘Eiki Sea ke tau ‘omai ha kakai peh ki he Fale ni ‘Eiki Sea. Pea ko e me’a ia ‘Eiki Sea ‘oku ou tu’u p ‘Eiki Sea koe’uhi ke fakamahino ho Fale ‘Eiki ko e ‘omi ko eni ki he Fale Alea, ‘oku ou faka’amu p ...ko f hotau ‘Eiki Pal mia, ko e ‘Eiki Pal mia ko ia ‘oku ne mea’i lelei ‘a e taha he me’a na’e loto mamahi taha ai ‘a e Pule’anga ko ‘o e ‘aho ni ‘oku taki ai ‘a e ‘Eiki Pal mia koe’uhi ko e fa’a kau ‘a e t pile ko eni ki he pule’anga ‘o e ‘aho ‘aneafi ‘Eiki Sea, pea ‘oku kau ia ‘i he ngaahi teke fakapolitikale ‘o fai ai ‘a e liliu ‘i he fonua ni ‘Eiki Sea, h ha’o me’a he taimi ni ‘Eiki Sea, ‘ikai ko ‘oku tokolahi ange ‘a e ni’ihi ‘oku muimui he ‘Eiki Pal mia ko eni, ‘ikai ko k hoko ‘a e me’a ko eni hono ‘omai h taha falala’anga ke ne ha’u ke ne fai ha fakamaau ke kumi ‘a e me’a ko eni ‘oku fiema’u ko ki he *ombudsman*, ‘e tokolahi ange ‘a e ni’ihi ko ‘oku ‘i he pule’anga ko eni ‘i Fale Alea ni ke nau fakahoko ho nau fatongia ki he ni’ihi p ‘oku nau loto ki ai, p ‘oku ke falala’anga p ‘oku ‘ikai ke ke falala’anga, k kuo pau p ke fai ‘a e fiema’u ‘a e tokolahi ‘Eiki Sea. Ko e h ‘a e me’a na’e tuku ai ‘etau lao motu’á na’e lolotonga sai p kae ‘omai ‘a e me’a ko eni ke tau f lau ai ‘a e Fale ni mo e kakai ‘o e fonua ni ‘Eiki Sea. K fai ha faihala ‘i he Poate Vai...

‘Eiki Minisit Lao: Fakatonutonu ‘Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisit , fakatonutonu.

‘Eiki Minisit Lao: Hou’eiki ko ‘eku kole fakam toato atu, pea ko ‘eku kole atu hotau ‘Otua M fimafi he ‘ikai ‘Eiki Sea ‘e ‘omai h fakatonutonu ta’e’iai hano ‘uhinga lelei. K ‘oku hoko ia ke me’a ke ...kae h fanga ‘i he fakatapu k taki kapau ‘oku fu’u ta’emahino kia koe ‘a e me’á pea ke toki ha’u ke ‘oatu ‘a e ...

Sea K miti Kakato: Ko e h ho’o fakatonutonu ‘Eiki Minisit .

Lord Tu’ilakepa: Sea, ki’i fakatonutonu Minisit Lao, ‘oua te ke fakafo’ituitui he ‘oku mahino ko e me’a ‘oku ou malanga atu ai ‘oku tonu ia.

Sea K miti Kakato: Tonu ia.

Lord Tu'ilakepa: Me'a mai koe ko e h ho'o fakatonutonu ki he me'a ko eni.

Sea K miti Kakato: Ko e faka'uhinga lea p . Ko e 'uhinga fakatonutonu.

Tokanga h 'ikai 'omai kotoa e mafai ki he Seá kae tuku kongala hi he Pule'anga

Lord Tu'ilakepa: 'Oku ke me'aange ho'o tu'u noa'ia hotau Falé 'o faka'uhinga lea hala mama'o 'aupito 'aupito ia na'e 'ikai ha'aku hala 'a'aku 'Eiki Sea. Ko e me'a 'oku ou malanga atu au ai ko hono 'omai ki he Fale ni h mafai pule ko ha taha ke ne hanga 'o fakamaau'i h totonu 'a e ni'ihi 'oku hiki he tefito'i lao 'Eiki Sea, ko e a'u 'a e lisi 'o 20 'Eiki Sea, pea mou fakamolemole hou'eiki, tuku ke u 'oatu 'eku faka'uhingá he kiate au he'eku ongo'i 'e lahi 'a e v lau 'i he Fale ko eni 'Eiki Sea koe'uhí hono 'omai ki he Fale ni 'Eiki Sea. Ko e 'atita, ko hono 'oange ko mafaí ki he Sea, na'e 'omai kotoa 'a e mafai ia ki he 'Eiki Sea, pea 'oku 'i he malumalu 'o e 'Eiki Sea, ko e me'a ko eni 'oku 'omai p kongala ko e kongala hi taha 'oku tuku p ia 'i he Pule'anga. Ko e h 'a e me'a 'oku 'ikai ke 'omai kotoa ai kapau 'oku 'omai ki he Seá pea 'omai ki he Sea.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni 'Eiki N pele.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Tapu pea mo e 'Eiki Sea, tapu pea mo e Hou'eiki. Fakatonutonu 'Eiki Sea ko e founga ko ko e *due process* ko 'oku fai ko ki he 'Atita Seniale 'a e pule'anga tatau tofu p ia pea mo eni, 'oku 'ikai ke to e 'omai h kongala pea tuku h kongala, *transparent, accountable* ki ai 'a e kakai pea mo e fonua.

Sea K miti Kakato: Sai, m l .

Lord Tu'ilakepa: Sea 'oku ke me'a ki he me'a ko eni 'Eiki Sea, 'osi fai 'etau ng ue pea tukuange he 'atita 'a ia 'oku 'i he malumalu 'o e Sea ke fai hono fakatotolo'i eni, na'e to e tu'u hake 'a e ni'ihi he Fale ni 'o 'omai 'enau 'atita tau'at ina mei tu'a 'oku 'ikai ke nau falala ki he ni'ihi 'oku fili 'e he Sea. 'E anga f f ha'aku falala ...

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Fakatonu ...

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu.

'Asi he laó founga ng ue ke 'omai ha 'atita tau'ataina ke vakai'i ng ue 'atita

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Fakatonutonu atú Sea na'a ma'u hala 'a e kakai 'o e fonua, ko e founga ng ue p eni ia pea 'oku tali 'asi p ia 'i he lao 'oku 'i he mafai 'o e Sea ke ne 'omai ha 'atita tau'at ina mei tu'a ke vakai'i 'a e fakahoko fatongia 'a e motu'a ko eni. M l .

Lord Tu'ilakepa: 'Oku mahino mai 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke fai ha falala ko e anga ia 'eku faka'uhinga 'Eiki Sea. Pea ke fakamolemole 'Eiki Minisit 'oku 'ikai ke 'i ai ha hala ia 'i he me'a 'oku ou ...

'Eiki Minisit Pa'anga: Fakatonutonu Sea...

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu, me'a mai 'Eiki Minisit Pa'anga.

Taukave ko e founa ng ue fakam mani lahi kuo toki a'u ki ai 'a Tonga

'Eiki Minisit Pa'anga: Fakatonutonu atu p . Ko e me'a fakam mani lahi eni ia Sea, me'a fakam mani lahi hanga 'e he 'Atita Seniale 'o ha fonua 'o 'atita'i 'a e ngaahi potung ue kae 'oleva ke ha'u ha taha 'o 'atita'i 'a e 'atita. Ko e fo'i me'a fakam mani lahi eni ko 'etau toki a'u mai eni ki ai Sea. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 'Eiki Minisit .

Lord Tu'ilakepa: M 1 'aupito, ko 'etau feinga foki eni 'Eiki Sea koe'uhí ko e me'a ko eni ko e ko e faihala 'Eiki Sea, 'e 'i ai 'a e kau 'a e 'atita ki ai 'Eiki Sea. Hang ko eni ko hono 'omai 'a e me'a fo'ou ko eni ko e 'omupatimeni, me'a ko eni na'e me'a ki ai 'a e fakafofonga ko eni 'Eiki Minisit ko eni ki he ...ko e ngaahi me'a fo'ou 'oku 'omai ki he fonua ni 'Eiki Sea. Pea kuo pau p ke tau ki'i hoha'a, pea 'oku 'i ai p taimi ke tau kau angé ke tau vakai'i he 'oku fo'ou hang ko e me'a 'a e fika 16 ko hono pu'aki 'oku kehekehe p hono pu'aki, ko hono faka'uhinga 'e kehekehe p k ko e ng ue 'a e 'omupatisimeni 'oku taha p ...

<005>

Taimi: 1530-1540

Lord Tu'ilakepa : .. pe ki he ngaahi Potung ue mo e Pisinisi 'a e Pule'angá, 'o hang ko e lisi e 20 'o e tefito'i Laó, 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, 'oku ou 'oatu p 'e au 'a e fakakaukau ni, 'Eiki Sea, 'i he'eku faka'uhinga 'a e motu'a ni. Ko e taha 'i he kupu (B) (3), 'oku 'i ai ha'ane taukei lahi 'i he Lao, fakahoko ng ue 'i he Pule'anga, mo e Pule mo e, pe ko e tali ke ne hoko ko ha Fakafofonga Lao 'i Tonga, pe 'i ha fonua Kominiueli. Mahalo, ko e me'a ko ení, Eiki Sea, ko kinautolu p 'i he Laó, kuo pau ke nau kau he polokalama ko ení, 'Eiki Sea. 'E fai mei ai e filí, 'Eiki Sea. 'Eiki Sea 'oku ou tokanga lahi ki hono 'omai ki Fale ni

'Eiki Minisit Polisi : Sea, ke u ki'i tokoni p ki he N pele Vava'ú.

Sea Komiti Kakato : Te ke tali e tokoní, N pele? Me'a mai.

Fiema'u potoi fakalao ki he lakanga 'Omipatimeni

'Eiki Minisit Polisi : 'Ene tokanga ko , ko e Hou'eiki p 'e 'i ai 'enau faka'ilonga fakalao, 'Eiki Sea. Ko e 'uhingá ia. Ko e me'a ia, ko e fatongia ko ení. 'I ai p e ' p to'i ng ue kehekehe, ka ko e fo'i p to'i ng ue fakalao, ko e fo'i me'a mahu'ingá ia. Ko ia ai, 'uhinga p ia hono fa'u e Laó. Fakamolemole atu ki he Fakafofonga 'Eiki N pele, fika 2 'o Vava'u he tokoni. 'Oku ou fanongo atu he anga ho'o me'á, 'e ngalingali ko nautolu p 'e 'i ai 'enau faka'ilonga fakalao.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia Sea.

'Eiki Minisita Polisi: Ko e anga ia hono fa'u ko ia e Lao ko ení. 'I ai p e ngaahi p to'i ng ue kehekehe, ka ko e p to'i ng ue fakalaó, kau ia he me'a mahu'inga tahá, ke ma'u 'e he tokotaha ko iá, ke ne fai e ng ue ko ení. Hang p ko

Sea K miti Kakato : Me’a mai, ‘Eiki Minisit Lao.

‘Eiki Minisit Lao : Ko ‘eku hanga p ‘o. Ko e ‘ofisi ko ení, na’e talu hono tali ‘o’ona he 2001, pea lelelele mai. Kapau p , ko kimoutolu na’a mou hanga ‘o tokanga’í, na’e ‘ikai ke ‘i ai ha, ko ‘ene toki h atu p eni ‘a e kau loea ki aí, kuo mo’ui leva ‘a e ‘ofisi ko eni. Ko ‘eku tokoni atu p ia. Ka ko kimoutolu ko eni na’a mou hanga ‘o mea’i ‘a e ‘Ofisi ko ení, na’e tu’u p ia ai, he lea faka-Pilit nia, *good as dead*. ‘I he ‘aho ni, h mai e kau loea, he ko nautolu ‘oku nau hanga ‘o fakam ’opo’opo eni. Tokoni ki he kau ng ue faka-Pule’angá, tokoni ki he kakaí. Ka ko e hanga ‘e he kau loea, ‘ikai ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku ke peh ko mautolu p , ‘o fakaivia ‘a e ‘ofisi ko ení.

Sea K miti Kakato : M l . Me’a mai Ha’apai.

Lord Tu’iha’ateiho : M l ‘aupito, Sea. Kole ke u h fanga p he fakatapú. Sea, ‘oku ou fokoutua hake p au ia, fekau’aki mo e Komisioná. ‘Oku mo’oni ’aupito e me’a ia ‘a e Minisit Laó. Ne u lele atu ki he ki’i *workshop* ‘i Ha’amoá, fekau’aki mo e *Rule of Law*. Pea ko Tonga ni p na’a ne fu’aki fakahoko ha me’a pehe ni ‘i he Pasifikí. ‘E lava pe ke u ki’i toe fakahoha’a atu p , Sea, fakamolemole.

Sea K miti Kakato : Me’a mai.

Lord Tu’iha’ateiho : ‘Oku ou ki’i fakahoha’a atu fekau’aki mo e kupu 2, ‘a ko na’e me’a’aki ‘e he Fakafofongá, ‘i ha mama’o, pe ‘ikai lava ke ng ue ‘a e *Ombudsman*, pe kapau ‘oku ‘at ‘a e l kanga *Ombudsman*, kuo pau ke fokotu’u ‘e he Seá, ‘i he loto ki ai ‘a e Fale Aleá, ha taha ke ne fakahoko fakataimi ‘a e fatongia ‘o e *Ombudsman*.

Sea, ko ‘eku ki’i fakahoha’a fekau’aki mo e me’a ko ení. ‘A ia ko e toko taha foki ko ení, kapau ‘e mama’o, ‘oku tapu foki ke fili Fale Alea ia. ‘A e toko taha ko eni he *Ombudsman*. Ke hang ko e tefito’i Lao, pea tapu ke to e ng ue tu’a t imi ia, pe toe ng ue ha feitu’u kehe, ka ko e *Ombudsman* p . Ko e toki ngofua ko ke fai ha me’a peh , ‘oku ma’u e fakangofua ia ko ia mei he Kapinetí. ‘E Sea, tefito’i Laó. M l ‘aupito Sea.

Sea K miti Kakato : M l . Me’a mai N pele.

Lord Tu’ilakepa : ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ke u to e manatu’i ‘e au ‘eku malangá, he lahi e me’a ko e tokoni, ‘Eiki Sea. Na’a ku peh p ‘e au te u kei lava p ‘o pukepuke ‘eku fakakaukaú. Ta ‘oku mo’oni p , si’i ni’ihi fa’a malangá, ‘i he’eku toutou tu’u ki ‘olunga, ko ‘eku toki ongo’i eni ha ongo peh ‘i he Fale Aleá, ‘Eiki Sea. Kaikehe, ‘Eiki Sea, ‘oku ou foki mai p , ‘Eiki Sea, ki he fo’i Lao, mo e tefito’i Laó. Mahino p e tu’unga ia e tefito’i Laó, ‘Eiki Sea. He na’e ‘i he Kapineti, ke ne fokotu’u ha Komisiona ki he V e Kakaí, ‘a ‘oku fakalau ko e *Ombudsman*. Ma’u e lakanga lolotonga, ‘oku ne angalelei, ‘Eiki Sea. ‘I he mama’o, pe ‘ikai ke ma’u ‘a e Komisiona, kapau ‘oku ‘at e lakanga Komisiona, kuo pau ke fokotu’u ‘e he Kapineti ha taha ke ne fakahoko fakataimi ‘a e fatongia e Komisioná, ‘Eiki Sea. Pea ‘i hono kupu (3), ko e Komisioná te ne ng ue’aki ‘a e Lao, ‘a e kau ng ue faka-Pule’anga, pe ko e *BSC*, ‘Eiki Sea. ‘A ia ko e kupu’i

Lao ko ení, pe ko e fo'i Lao, tefito'i Lao, 'e tamate'i ia, kae fakamo'ui ia, 'Eiki Sea, 'o hang ko e me'a na'a ku lave ki aí, 'Eiki Sea.

Ko e me'a p 'oku ou manavasi'i aí, Hou'eiki Pule'anga, pea fakamolemole. Hang ko e me'a 'a e 'Eiki Minsit Laó, na'a peh 'oku 'ikai ke mahino ki he motu'a ni. 'Oku mahino ki he motu'a ni, he 'oku tohi faka-Tonga p , 'Eiki Sea, hinehina mo 'uli'uli, pea mo hono 'omai ki he Fale ni 'o fili, 'o fokotu'u ki he Sea, pea toki fai 'e he 'Eiki Sea, 'ene fili mei aí, 'Eiki Sea. 'Ikai foki ke mahino ia pe ko e toko fiha 'e fokotu'ú, 'Eiki Sea. Mahalo te tau toki a'u ki he kupu 'anai, pe ko e toko fiha 'oku fili maí. Ka kuo pau ke fili ha taha falala'anga, taha 'oku lava 'o fai tu'utu'uni, mo ha taha 'oku faka'apa'apa 'i he *community*.

Kaikehe, 'Eiki Sea, ko e ngaahi sitepu faingata'a ia ki ha ni'ihi te nau lava 'o fakahoko e fatongia ko ení, hang ko e me'a 'oku me'a ki ai e Minisit ki he Polisi. 'Oku 'i ai ha'ane 'ilo fakalao. Pea ko e to e lelei tahá, kapau ko e toko taha ko ia na'a ne Fakafofonga 'a Tonga 'i he Komoniuelí, Sea. 'A ia ko fo'i me'a ia 'e 2 ko iá, 'o kapau 'e ma'u ia. Pea kapau 'oku ma'u p e falala'anga, 'Eiki Sea, pea lava 'o tu'utu'uni ke pau. Ko e ki'i me'a ia, 'Eiki Sea, 'oku ou ki'i tu'u ai 'o vakai ki he tu'unga 'e fili ai ha ni'ihi pehe ni, 'Eiki Sea. Pea 'omai ki he Fale 'eiki ni, ke nau fokotu'u ki he Seá, pea 'i he Seá, ke ne toki fakapapau'i mai, 'Eiki Sea.

'Eiki Sea 'oku ou 'oatu p 'e au 'eku fakakaukau, koe'uhí ko hono 'omi ki he Fale ni. 'Oku toko lahi ange 'a e tafa'aki e Kapinetí heni. Toko lahi 'aupito 'aupito e tafa'aki 'a e Kapineti heni, 'i he tu'unga ko 'oku tau 'i ai he lolotonga, 'Eiki Sea. Pea 'oku toko lahi ange e t kehekehe, 'Eiki Sea. Kehekehe faka-e-loto, faka-e-fakakaukau, mo e faka-konis nisi, 'Eiki Sea. Pea ko e me'a ia 'oku ou 'omai ai e me'a ko ení, 'Eiki Sea, ke tau fu'u tokanga 'aupito 'aupito, Hou'eiki.

'Eiki Minsit T naki Pa'anga H Mai : Sea, ki'i fie tokoni p , kapau 'e tali 'e he Hou'eiki.

Sea K miti Kakato : Te ke laum lie p ki ai? Me'a mai.

Taukave ko e founga angamaheni p fili 'aki 'Omipatimeni

'Eiki Minsit T naki Pa'anga H Mai: Tapu pea mo e 'Eiki Seá, pea tapu mo e K miti 'eiki ni. Sea, ko e ki'i fie tokoni he ngaahi makatu'unga, pe ko e ngaahi *criteria* ko 'oku ng ue'aki 'e he, 'a 'oku fokotu'u mai he Laó, 'Eiki Sea. Ko hono 'omai 'ona 'o e ngaahi *criteria* ko ení, ke fakatefito ai hono sivisivi'i ko h . Ko e founga ng ue anga maheni p ia. Pea 'oku 'ikai ke 'ene kakató 'a'ana ia, 'Eiki Sea, 'oku 'omai ko ení. Pea 'oku 'a e K mití ia, mo e p nolo, mo e Sea, hono fokotu'u mai mo ha ngaahi makatu'unga mahu'inga anga maheni, ke fai'aki hono *interview*, mo hono filifili mai 'a e tokotaha ko eni ki he fatongia ko ení.

Ko hono uá, 'Eiki Sea, ko e fa'a hehema 'a e ngaahi malangá, 'Eiki Sea, ki he p lotí. 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke kau e p lotí ia. Ko e founga ko 'oku fokotu'u mai he Lao ko ení, ko e founga ia te tau faitu'utu'uni 'akí. Pea kuo 'osi tali fakam mani lahi, mo e Pule'anga faka-temok lati, kuo pau ke 'omai ke fai ki ai ha tu'utu'uni, pea ko hai e faha'i 'oku toko lahí, pea ko ia te tau fai ki aí, Sea. M 1 .

Sea K miti Kakato : M 1 .

Tokanga ke fakapotopoto e p loti he 'oku mahu'inga e tau'at ina e sino 'Omipatimeni

Lord Tu'ilakepa : Sea, fakam l ki he 'Eiki Minisit he tokoní. 'Oku 'ikai ke ta'e'i ai ha taha ia te ne ta'etui veiveiua, 'Eiki Sea, ki he tui faka-temok lati ko iá, Ko hai p 'oku tokolahí, ko ia p 'e fai'akí, 'Eiki Sea. Ka 'oku tau 'amanaki p , Sea, koe'uhí ke tau fai fakapotopoto'i, he ko e tokotaha ko ení, ko e sino 'oku fiema'u ke tau'at ina, pea ke ne lava 'o fakahoko hono fatongiá 'tau'at ina, 'Eiki Sea. Ko e 'uhinga p ia e me'a na'a ku 'ohaké, 'Eiki Sea, ke me'a ki ai e Hou'eikí, hono fu'u 'omi ki he Fale ni, 'o hang ko e me'a na'a ku lave ki aí. M l 'aupito e ma'u faingam lie, 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato : Sai, tau hoko atu. Me'a mai, 'Eiki Pal mia.

<006>

Taimi: 1540-1550

'Eiki Pal mia: Fakatapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, kae 'uma' 'a e toenga 'o e Hou'eiki. Sea 'oku ou vakai hifo ki he kupu ko eni. Mahalo ko e me'a mahu'inga eni 'i he fika 3 – 'oku 'ikai taau ha taha ke fokotu'u ko ha 'Omipatimeni ke ng ue 'i he tu'unga ko ia. Tukukehe kapau ko e taha ko iá, ko ha taha falala'anga, fai tu'utu'uni pau, mo faka'apa'apa'i 'e he *community*. Sai p 'a e 'uluakí ia. Ko e (b) 'oku 'i ai ha'ane taukei lahi 'i he Laó, fakahoko ng ue 'i he Pule'angá, mo e pule mo e (c) kuo tali ke ne hoko ko e Fakafofonga Lao 'i Tonga, p ko ha fonua Komoniueli.

Fokotu'u ke to'o "lahi" he taukei ke fakangatangata pe taukei he Lao

Sea 'oku ou tokanga ki he (b) 'oku ou tui au 'oku totonu ke to'o 'a e lahi ia he 'oku 'i ai p 'a e kau taukei Lao ia 'i Tonga ni. Ko 'etau to e t naki mai 'a e lahi ki ai, 'e fai ai 'a e fihi. Kapau 'e tohi atu ha kau Fakafofonga Lao, 'e anga f f hono hanga 'e he kaume'a ko ení, ko e tama ko 'oku lahi ange 'ene taukei. To'o p 'a e lahi, kae 'ai p 'a e Fakafofonga Laó, sai ange p ia. Fakahoko ng ue 'i he Pule'angá mo e Pulé, kuo tali ke ne hoko ko e Fakafofonga Lao 'i Tonga ni p 'i ha fonua Kominiueli. Sea ko e konga ko ia ki mui p 'i ha fonua Komoniuelí, 'oku faingata'a 'aupito 'aupito, 'oku ou tui ko e ..(c) 'oku totonu, kuo tali ke ne hoko ko e Fakafofonga Lao 'i Tonga ni. Ko e Fakafofonga Lao ko ia 'i Tonga ní, 'oku 'i ai p 'a e kau Fakafofonga Lao p 'oku nofo Nu'usila, nofo 'Aositel lia, ka 'oku nau laiseni heni. Ko 'etau hanga ko ia 'o fao'i pehe ní, 'oku totonu 'aupito ke tau hanga ..

Lord Fusitu'a: Sea k taki ko e ki'i tokoni p ki he Pal mia p 'e lava ..

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki N pele.

Lord Fusitu'a: 'Oku 'ikai ke u fie fakatonutonu 'a e Pal mia ko e tangata 'oku angai hopo pea 'oku angai mo e Fakamaau'anga. Ko e founa ng ue ko ia 'a e Fakamaau'anga Lahi 'i Tonga ni, ko e ni'ihi ko ia 'e fakangofua ke nau laiseni loea he Fakamaau Lahí, 'oku meimei fakahoko p 'a e ni'ihi kuo 'osi *admit* ki he *Bar* 'i ha fonua Komoniueli.

Sea K miti Kakato: M l .

'Eiki Pal mia: Sai p ia 'oku ou tali p 'e au ia 'a e me'a ko ení, ka 'oku ou peh 'oku totonu ke fakangatanga mai p 'etau me'á ki he kau taukei 'i he Lao, tu'u 'a e lahi. Fakahoko 'a e ng ue 'i he Pule'angá mo e Pule mo e .. kuo tali kene hoko ko e Fakafofonga Lao 'i Tonga ni. Ko e anga ia 'e Sea 'a e ki'i monomono p ki he me'a ko eni.

Sea K miti Kakato: M 1 . Me'a mai Fakafofonga Niua.

Fe'ao Vakati : Sea tapu pea pea mo e Feitu'u na Sea, tapu atu ki he Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato. Sea, ko e fokoutua p 'a e motu'a ni ia, ko e poupu p Sea ki he fo'i Lao faka'ofu'ofa ko ení Sea. 'Oku ou tui Sea 'oku tau tui fakataha p tautolu ia 'Eiki Sea. Mahalo ko 'ene toki totonu eni ko 'o e *Ombudsman* 'o fakafoufou ki he'ene hu'unga fakam mani lahi. Ko e anga maheni foki 'oku 'i he malumalu p 'o e Fale Alea. Ka 'oku fiema'u 'aupito 'a e *Ombudsman* ia ko ení ke ng ue tau'at ina.

Sea ko e lave'i hifo 'e au ia ki he fakakupukupu 'o e ngaahi laó kuo 'osi maau m 'opo'opo p ia Sea. 'Oku ou tui ko e fanga ki'i tekinikale iiki p ke tau toki feme'a'aki ai. Ka ko u poupu lahi Sea, 'oku me'a mai p 'a e Hou'eiki ia, ko e natula ko eni 'o e *Ombudsman* 'oku na k inga ofi 'aupito pea mo e tu'unga ko eni ko 'o e 'Atita Senialé. Pea 'oku ou tui mo e L pooti mo e anga hono fili kinautolu 'oku tau fakakupukupu ai Sea. Ko e mahu'inga ko eni ko hang ko e 'Atita Senialé, ke 'omai 'a e Lipooti 'ave ki he K miti Pa'angá, tokua pea 'oku 'i ai 'a e fokotu'utu'u ia 'a e Fale Alea pea mo e Seá ki he hu'unga ko ia ke 'ave ki he K miti Lao, ke nau me'a ki he ' me'a ko ia Sea. 'Oku ou poupu p au ia ki hono fakafoki mai ko ia mei he Palemiá, pea mo e ngaahi liliu ko ení Sea, fakafou mai ki Fale Alea. 'Oku ou tui au Sea 'oku 'osi m 'opo'opo p ia 'a e hu'unga 'o e fo'i Lao. 'Oku ou tui 'oku mea'i lelei p ia 'e he Hou'eiki, pea 'oku ou faka'amu p Sea 'e vave ange p 'etau ki'i vavevave ange p 'etau feme'a'aki heni. Ko e h ha fanga ki'i tekinikale iiki heni. 'Oku ou poupu atu Sea ki he fo'i Lao Faka'ofu'ofa 'aupito hono fakafoki mai ke 'omai ki Fale Alea ni, kae 'uma' 'a e fokotu'utu'u ko ení Sea, 'oku ou faka'amu p 'e ki'i vavevave atu angé 'a 'etau ng ue ko ení Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai N pele 1 'o Vava'u.

Fokotu'u tukuhifo tu'unga fakaakó mei he tu'unga Kominiueli

Lord Tu'i' fitu: Sea, tapu mo e Feitu'u na ko 'eku ki'i faka'uhinga p 'a'aku ia eni. Kupu 3 (a) ha taha falala'anga. *Open* ia ki ha taha, 'a ia 'oku 'asi ia h , ha taha falala'anga a'u ai p ko e faka'apa'apa'i 'e he *community*. Kuo 'at ia ki he kakaí kotoa. 'Oku ou peh 'e au ke tamate'i eni. 'E malava p ke h 'a e *JP* ia heni. Kae tu'u p 'a e 3(b) mo e (c) ka 'oku mo'oni 'a e me'a 'a e Pal miá, ki'i tukutukuhifo 'a e tu'unga fakaakó mei he tu'unga faka-Komoniueli 'enau laiseni kitu'a. Ha taha p 'oku ako Lao falala'anga 'i he fonua ni. Ka ko e tu'u ko eni 'a e kupu 3(a) ha taha falala'anga 'oku 'at p ia 'i ha me'a 'oku 'iai ha taha. Hang ko e motu'a ni 'oku 'ikai ke 'i ai ha'aku faihia 'a'aku ko u falala'anga, lava p au ke u ha'u 'o 'Omipatimeni.

Sea K miti Kakato: Ko e tokoni 'Eiki N pele.

'Eiki Minisit Lao: Ko e ' fiema'u ko ená, 'at 'at k toa. 'Ata'at p ia, 'e lava p ia ke ha'u ha taha 'oku 'ikai ke Lao, ka te u hanga 'o talaatu 'a e faka'ofu'ofa 'i he kamata ko eni ke 'i ai 'a e

tamaiki Laó ia. ‘Oku ‘at ‘at p ia kae hang ko ‘eku laú, me’a ia ‘a e Seá, ‘i he taimi ‘oku ‘initaviu ai ha taha ki he lakanga ko eni. M 1 Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 . Tau hoko atu. Tau hoko ki he fika 5. Kupu 5 fakatonutonu ‘a e kupu..6.. mo u me’a mai ai.

Lord Fusitu'a: Sea k taki.

Sea K miti Kakato: Me’a mai N pele ‘o Niua.

Lord Fusitu'a: Ko e fie lave atu p fekau’aki mo e Kupu 5 ‘a ia ko e kupu si’i (3) .

Sea K miti Kakato: Kapau p ‘oku ‘osi mahino ia ki he motu’a ni. Kuo u peh p ko ‘etau malangá foki Hou’eiki, ko ho’omou ‘eva’i e Sea. Kapau ‘oku ou fo’i au he ‘evá, te u to e foki au mei he tokotaha ‘evá. Kole atu ko ‘ene mahino p kuo u ‘io atú, fiem lie koe.

Lord Fusitu'a: Fakamolemole ‘oku ‘ikai ko ha tama ‘eva ‘a e motu’a ni ia.

Alea’i kupu 6

Sea K miti Kakato: Ko e anga ia ‘etau malangá, pea kapau ‘oku ‘ikai ko ho’o ‘eva’i e motu’a ni, pea ‘oku ‘ikai ke ‘ilo p ko e h ‘a e ‘uhinga ho’omou me’a ki he.. M 1 , tau hoko atu ki he 6. Me’a mai Vava’u 15.

Fokotu’u ke t naki ‘Eiki ‘i mu’a he Sea ke mahino ko e Sea Fale Alea

S miu Vaipulu: Tapu mo e Feitu’u na Sea. Kuo u kole p au ia ke t naki mu’a ‘a e ‘Eiki Seá ‘i mu’a,.. ‘Eiki Sea .. ‘i he loto ki ai ‘a e Fale Alea. Ke mahino ko e Sea ‘o e Fale Alea. Ke fen pasi eni mo e Tohi Tu’utu’uni Ng ue ho Fale. Ko hono kehekehe ‘o e Sea Fale Aleá, ko e ‘Eiki Sea mo e Sea ‘o e K miti Kakato.

Sea K miti Kakato: M 1 ‘oku ‘osi tali ia. Me’a mai Fakafofonga Niua he Kupu 6 fakatonutonu ‘a e Kupu 4.

Fe’ao Vakata: Tapu p mo e Feitu’u na mo e Hou’eiki. Ko e ki’i fakahoha’a p ‘a’aku ko e fehu’i p ki he Fakafofonga Vava’u 15 p ‘oku *apply* k toa p ki he ‘ me’a ki mu’á p ko e kupu p ko eni ‘a e ‘Eiki Sea?

S miu Vaipulu: ‘Oku ou tui p Sea, ko e fo’i feitu’u kotoa p ‘oku h ai ‘a e Sea, faka-kau ‘i mu’a ‘a e ‘Eiki Seá, koe’uhi ko e ‘Eiki Sea ia ‘o e Fale Aleá, pea ‘e fetaulaki lelei ia pea mo ‘etau Tohi Tu’utu’uni.

Sea K miti Kakato: M 1 15. ‘Io kuo loto taha ‘a e Fale ki he 6. Tau hoko mai ki he 7. Fakatonutonu ‘a e Kupu 5. Tali ia. Me’a mai ‘Eiki N pele ‘o ‘Eua.

Alea’i kupu 7

Lord Nuku: Ko e kupu 7 ‘a ia ko e Kupu 5 ia ‘o e tefito’i Lao motu’a. ‘A ia ‘oku fakatonutonu ai ‘i he fo’i Lao hono tamate’i ‘a e ngaahi lea ko ..‘Ene ‘Afio.. koe’uhi kae ‘omai ki he.. Sea ‘o e Fale Alea.. ‘I he’ene tu’u ko ia kiate aú ‘Eiki Sea, ‘oku tau’at ina ange ‘i h . Ka ko e ‘uhinga

ia 'o e tokanga ko é ki aí, ko e Kupu 5 foki ia, ko e vaha'a taimi fakatonutonu 'a e Kupu 5 'o e tefito'i Laó ke fetongi 'a e me'a ko ení 'Eiki Sea. Ko e fie lave'i p ...

<008>

Taimi: 1550-1600

Lord Nuku: motu'a ni ko e h hano ... 'uhinga lelei ko e 'uhinga p koe'uh ko e ' to'o mai ko 'i 'olunga ... ke to'o mai ia ki h kae ...

Sea K miti Kakato: 'Eiki Minisit 'oku ke laum lie lelei ki he tokoni ko eni?

'Eiki Minisit Lao: ... (kovi 'a e ongo) ...hang ko e me'a ne u lava ki ai ko hono ki'i fakam 'opo'opo mo hono fakama'ala'ala eni, kapau te mou me'a hifo p ko 'ene 'omai ena ke *consistent* he , 'uhinga ia ke ha'u p ko e *Ombudsman* ko hono fili pea kapau 'e *resign* 'e 'alu ko ena, mou hanga fehu'i p ko ia, kai kehe ko e lao ia ko kuo 'osi ko eni 'oku ha'u ia *consistent* 'alu ki he Sea ki he Fale Alea. Ko hono faka ... kapau te mou me'a p ki ai ko 'ene ha'u ena 'o toe ma'ala'ala ange. M 1 .

Lord Fusitu'a: Ki'i tokoni ange p ki he 'Eiki Minisit kapau 'e laum lie lelei.

Sea K miti Kakato: Tali e tokoni ko eni 'Eiki Minisit ?

Lord Fusitu'a: Laum lie lelei p ko e 'ai p ia ke mahino ange ...

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisit Lao: M 1 .

Lord Fusitu'a: Ko e mahalo ko e 'uhinga 'a e 'Eiki Minisit ko kuo to'o 'a e fakanofa 'o 'oange ki he Sea mo e Fale Alea. Pea 'oatu ai p mo e fakafisi ki ai. *I think* ko hono ... ko e 'uhinga ia 'o e fakalea ko .

Lord Nuku: Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 . N pele 'Eua.

Lord Nuku: Ko e, 'e Sea ko e ... 'Oku 'i ai e me'a ia 'oku ou tokanga ki ai heni koe'uh ko 'etau taimí. Koe'uh kiate au ia ko e ki'i ... Ko e ' kupu ko eni 'oku toé 'Eiki Sea, mou k taki p 'Eiki Kapineti ko e me'a ia 'oku fai ai 'a e ta'eloto atú koe'uh ko ho'omou fa'ahinga faitu'utu'uni Sea. Pea ko e 'uhinga ia Sea 'oku ou tui au ia ko e ' konga ko eni 'oku lahi e ' me'a ia ke alea'i ai.

Sea K miti Kakato: Me'a mai koe Hou'eiki N pele.

Taukave tau'at ina ange ke fokotu'u 'Omiputimeni he Tu'I pea fokotu'u ke tu'u pe kupu 5 motu'a ia

Lord Nuku: Ko ia. Sea ko e Kupu 7 ‘a eni ko na’a ku fakahoha’a atu ko ki ai ‘Eiki Sea. ‘Oku tau’at ina ange ‘eku tui ke tuku ki he ‘Ene ‘Afio. Ko e *consistent* ‘oku malava p ke ma’u p mo ia ia ai. Ko ‘eku tui ia ko ‘oku ‘i ai ‘a ia ‘oku ou fokotu’u atu ‘e au ia ke tuku p , fakatonutonu ‘oua ‘e fakatonutonu e Kupu 7 tuku p e Kupu 7 ia h , ‘a e Kupu 5 motu’a he koe’uh he ‘oku te’eki ke ta u p loti’i ‘e tautolu ia fakalukufua ‘e ala fetongi ... fetongi p e ‘ me’a ia Sea. Ko e fokotu’u ia ‘oku ou ‘oatu ki hena koe’uh ...

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni e ‘Eiki Minisit .

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: Sea ko e ‘uhinga ‘o e Kupu 53 ia he taimi ko ‘oku fakafisi ai e Komisiona. ‘A ia kapau ‘oku *hire* ‘e he Sea mo e Fale Alea, fou mai p ‘a e fakafisi ki he Sea, m l .

Lord Nuku: Ko ia Sea ... ki he ta’efalala ko ‘a e motu’a ni ke ta u hanga ‘o *hire* pea tau toe hanga p tautolu ‘o fakam l loo’i ...

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Nuku: Kapau ‘oku mou tui p moutolu ia ki ai ke ‘uh koe’uh he ko tautolu ‘oku tau hanga ‘o fai pea ko e me’a ko ‘oku ...

Lord Fusitu'a: Sea ka u ki’i tokoni ange ki he ‘Eiki N pele p ‘e laum lie lelei ... s tesi p ‘e taha.

Sea K miti Kakato: ‘Ai ke ‘ave e faingam lie ma’ae ...

Lord Fusitu'a: Makatu’unga ‘i he ...

Sea K miti Kakato: Me’a mai N pele.

Fokotu’u ‘ave Lao ‘Omiputimeni ki he K miti Lao e Fale Alea mo e ‘u lao kehe

Lord Fusitu'a: Makatu’unga ‘i he ngaahi me’a ‘oku hoha’a ki ai e N pele mei ‘Eua, fokotu’u atu ‘e he motu’a ni ko e lao ko eni, Lao *Anti-Corruption*, Lao ki he *Public Service Act*, ‘ave kotoa ia ki he K miti Lao ‘a e Fale pea mo e K miti *Anti-Corruption* ke fai hano sivi ... Ko e fokotu’u ia, anga ia e fokotu’u ia ‘Eiki Sea. M l .

Sea K miti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisit Polisi.

'Eiki Minisit Polisi: M l ‘Eiki Sea pea ‘oku ou fakatapu ki he Hou’eiki M mipa ‘o e K miti Kakato. Ko e fa’a ... Ko ‘eku tokanga p ki he poini ko ia peh ko ‘oku tau’at ina ange ‘a e ... ko u tui p ‘oku ‘i ai p hono mahu’inga ka ko e fakafuofua p ko e ... ‘Oku pau p ke tau hanga ‘o ‘ave ki he feitu’u ke nau hanga ‘o fokotu’u pea ko e feitu’u p ko ia te te l pooti ki ai ‘o tala ki ai p na’e ‘osi, te nau hanga ‘o *access* p na’e sai e ng ue p ‘ikai pea kapau ‘oku nau ... ‘Oku ‘ikai ke nau sai’ia ki ai pea te nau hanga ‘o fakahifo kita kae fokotu’u ha taha kehe. Kapau ‘e ‘ave

ia 'o me'a, 'o fokotu'u ia 'i ha feitu'u kehe pea 'osi ko ia pea l pooti ia pea fai e ng ue ia 'o l pooti ia ki ha feitu'u kehe kae 'ikai ke lava ia 'e he feitu'u ko 'a ko na'e l pooti ki ai ke ne lava 'o ai hano faingam lie ke ne hanga 'o tukuhifo ia kapau 'oku 'ikai ke fe'unga 'a e ng ue 'oku fai. Ko e 'uhinga ia pea ko e me'a eni 'oku ou, mou k taki p he'eku fa'a ng ue'aki ko 'a e fo'i lea ko ia 'a e *public scrutiny*, kapau te ta u 'ave ki he Fakataha Tokoni e hao 'a e tokotaha ia ko eni 'i he fo'i *process, process* ko ia hono to e *review* 'ene ng ue he koe'uh ko e liliu foki ia he kakai fili, na'e fili ia 'e he ... Ko Fale Alea ni p 'oku kakato ai 'a ...

Lord Fusitu'a: Sea k taki, ko e fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu 'Eiki Minisit .

'Eiki Minisit Polisi: 'Oku ki'i lahi ange e taimi ia 'oku mole he taimi 'oku ...

Lord Fusitu'a: K taki ko e fakatonutonu ...

Sea K miti Kakato: Minisit , 'ai p ke si'i fiem lie e Hou'eiki.

Lord Fusitu'a: Laum lie lelei p , k taki ko e hoha'a 'a e motu'a ni p ko e h 'oku tau toutou *refer* ai ki he Fakataha Tokoni, 'oku 'ikai ke 'i ai ha Fakataha Tokoni he lao fekau'aki mo e ' me'a ko eni, ko 'Ene 'Afio.

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: Ko u ki'i tokoni atu p Sea fakamolemole.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga: Ko e 'uhinga eni ia ka a'u 'a e Komisiona 'o ta'u 72 p tohi fakafisi mai ka ko e 'uhinga eni ia ki ha poini te ta u tuli ai 'a e Komisiona 'i ha fa'ahinga 'uhinga. Ko e 'uhinga p eni ia kapau 'oku fo'i ia he ng ue p 'e 'i ai ha fa'ahinga 'uhinga ia pea tohi fakafisi mai. Pea 'oku tonu ke ha'u p ki he feitu'u ko na'e *appoint* ai. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 .

'Eiki Minisit Lao: Ko 'eku ki'i t naki p 'e Hou'eiki, hang ko e me'a na'a ku lave 'uluaki atu ki ai ko e lao ko eni na'e tokolahi e tamaiki na'a nau ng ue ki ai, 'o sio takai k toa he Konisit tone, kapau te mou me'a hifo ki he Kupu 51 e Konisit tone ko 'ene talamai ia ko e mafai pule 'o e fonua 'oku 'i he Kapineti pea mo e Fale ni. Ko e 'uhinga ia 'oku ta u 'omai ai ki heni. Ko e fel l ve'i , ko u tala atu Hou'eiki mou me'a hifo ki h na'e 'osi tokangaekina k toa 'a e ' tafa'aki ia, ka ko e 'uhinga ko 'ene ha'u ia mali mo eni mo e 51 e Konsit tone.

Sea K miti Kakato: M 1 Minisit ka ta u hoko atu. Me'a mai N pele Fika 3 'o Tongatapu.

Tokanga ki he fa'a taku e huafa 'ene 'Afio

Lord Tu'ivakan : Tapu p mo e Feitu'u na Sea. Ko u tui Sea 'i ha Feitu'u p 'e tau'at ina ka ko e me'a p 'oku ou tokanga ki ai koe'uh ko e ng ue 'a e tokotaha ko eni 'e fekau'aki pea mo e

civil servant ... the public, civil service . Pea 'oku ou tui 'oku 'ikai ko ha me'a ke to e 'ave ia ki he 'Ene 'Afio ka ko e me'a 'e taha 'oku ou tokanga ki ai ko hono fa'a taku 'a e huafa 'o 'Ene 'Afio.

Sea K miti Kakato: Poupou.

Lord Tu'ivakan : Ko e me'a ia 'oku fai ai e tokanga ki ai he 'e lava lelei p ke fai 'e he Fale e ng ue 'o fakahoko 'a e fatongia ko ena. Ka ko e 'osi ange 'a e 'aho ko e ng ue 'e fai 'e he tokotaha ko eni ko e kau ng ue faka-Pule'anga. 'Oku 'ikai ko ha me'a ia ke to e 'afio e Tama ki ai p ko e mo e ... Ko tautolu ke tau *deal with our problems*.

Sea K miti Kakato: Poupou.

Lord Tu'ivakan : Ko e me'a ia 'oku fai e tokanga ki ai. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 'Eiki N pele.

Lord Tu'i' fitu: Sea 'oku ou ... Sea 'oku ou poupou ki he me'a 'a e Tongatapu Fika 3 kae fakafoki mai mu'a 'ene p loti 'a'ana 'i Fale Alea ni na'ava mai e kautama ia 'i tu'a kae si'i to'o hono Sea p loti 'o'ona ia heni ko 'etau me'a 'i Fale Alea ni Sea. M 1 Sea.

Sea K miti Kakato: Tau hoko atu ki he Fika 8.

Vili Hingano: Sea, k taki 'oku 'i ai e ongo fo'i kupu 'i mui heni ...

Sea K miti Kakato: 'I he Fika 8?

Vili Hingano: 'Ikai 'oku 'ikai ko e Fika 8 ka ko e 'uhinga 'oku meimei tataua ia pea mo e tu'u ko eni 'a e Kupu 7, p 'e lava ke tau ki'i *skip* ki ai 'o hoko atu ki ai Sea? Ko e 'uhinga p ko e taimi.

'Eiki Tokoni Pal mia: Fakama'ala'ala p Sea he mahalo na'ava tokoni ke vave ange ai, ko e Kupu 5 ia Sea 'o kapau 'oku fie nofo e tokotaha ko ia (*resign*) p kuo a'u 'o ta'u 72, Kupu 6 ia ko e taimi ia ko 'oku tau tuli ai p fakam l loo'i ai 'a ia 'oku na taumu'a kehekehe. Ko ia p hia p he ng ue mai 'ene ki'i tohi 'a'ana m l l au, p a'u 'o ta'u 72. Kupu ko eni 'oku ta u hoko atu ki ai Sea ko e ngaahi me'a ia ko 'e ala fakam l loo'i ai ha tokotaha ko eni. Ko ia p Sea 'a e ki'i tokoni, m l .

Vili Hingano: Sea 'oku mahino p me'a ia 'oku me'a mai ki ai e Tokoni Pal mia ko u 'uhinga au 'oku 'i ai mo e fo'i kupu 'i ...

Sea K miti Kakato: Hou'eiki ta u liliu 'o **Fale Alea**.

Vili Hingano: M 1 Sea.

(Pea na'e liliu 'o Fale Alea pea me'a hake ai p 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Tu'ivakan ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: M 1 'aupito Hou'eiki e feme'a'aki. 'Ai p loto ke lelei pea mou mokomoko. Ko ia ka ta u toki fakataha 'i he 10:00 'auhu. Ka ta u kelesi.

Kelesi

(Na'e fakahoko ai p ia 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Tu'ivakan)

'Eiki Sea: M 1 .

<009>

Fakam 'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga

